

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	41
'Aho	Monite, 7 'Okatopa 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (<i>MEIDECC</i>)	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'ihā'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 14, Vava'u	Dr. Mo'ale 'Otunuku
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 41/2024
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho: Monite 07 ‘Okatopa,
2024 Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Aofangatuku - Tonga: Ngaahi Me’afua kuo Fokotu’u Mai Ma’ae Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati ‘e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea ‘o e Ngaahi Fonua Kominiueli (te’eki ai ‘osi hono lau)
Fika 5	:	Lipooti ‘Atita ‘o e Ola: Tokangaekina ‘o e Veve (‘Aokosi 2024)
Fika 6	:	Lipooti Fakata’u ‘a e Pangike Langa Fakalalakaka ‘o Tonga 2022
Fika 7	:	Fakamatala Fokotu’utu’u Ngaue Fakapa’anga, Fepueli 2024 – Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga
Fika 8	:	Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2024 <i>Fakafofonga ‘Eua 11</i> <i>(Kole ke ‘omai ‘a e ngaahi fokotu’u ‘e 950 ‘oku ha ‘i he Lipooti ‘Atita)</i>
Fika 9	:	Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 2/2024 <i>Fakafofonga ‘Eua 11</i> <i>(Ke fokotu’u ha Komiti Fili ‘a e Fale Alea ke fengaue’aki mo e ‘Atita Seniale)</i>

			‘Atita’i ‘o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo’ui Lelei ‘oku Malohi mo Matu’uaki ‘a e Ngaahi Fakatu’utamaki, Novema 2023
		11.4.4	Tongatapu 8
		11.5	Lipooti Komiti:
		11.5.1	Fika 1A/2024: Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila
		11.5.2	Lipooti mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga (Tonga Power Limited)
		11.5.3	Fika 3/2024: Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monu’ia ‘a e Fale Alea
		11.5.4	Lipooti Fika 5/2024 ‘a e Komiti Lao Fekau’aki mo e Lao Fika 18/2023

		11.3	Ngaahi Fakamatala/Lipooti Fakata'u
		11.3.1	Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
		11.3.2	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
		11.3.3	Potungaue Pilisone 2022/2023
		11.3.4	Komisoni Fili 2023
		11.3.5	Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023
		11.3.6	Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2021, 2021/2022 & 2022/2023
		11.3.7	Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (ngata ki he 30 Sune 2021)
		11.3.8	Potungaue Sitetisitika 2022/2023
		11.3.9	Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2020/2021
		11.3.10	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, 'Aokosi 2023 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
		11.4	Lipooti 'A'ahi:
		11.4.1	Tongatapu 2
		11.4.2	Tongatapu 4
		11.2.3	Tongatapu 5
			Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Lahi 2023
		11.5.5	Lipooti Fika 6/2024 'a e Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 2/2024 Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2024
		11.5.6	Lipooti Fika 7/2024 'a e Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 3/2024 Lao Fakaanganga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024
		11.6	Lipooti Folau:

			11.6.1	Fika 3/2024: Fakataha'anga Lahi Hono 147 'a e 'Iunioni Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (Inter-Parliamentary Union)
			11.6.2	Fika 4/2024: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco), 9 'Okatopa 2023
Fika 12	:	Ngaahi Me'a Makehe		
Fika 13	:	Kelesi		

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘o e Falé.....	8
Poaki	9
Me’a e ‘Eiki Seá.....	9
Ngaahi Me’afua Fokotu’u Mai Ma'a e Ngaahi Fale Alea Fakatemokālati ‘e he Kautaha Ngaahi Fale Alea Ngaahi Fonua Kominuveli	11
FOKOTU’U 1	24
FOKOTU’U 2	24
FOKOTU’U 3	24
FOKOTU’U 4	24
FOKOTU’U 5	24
FOKOTU’U 6	25
FOKOTU’U 7	25
FOKOTU’U 8	25
FOKOTU’U 9	25
FOKOTU’U 10	25
FOKOTU’U 11	26
FOKOTU’U 12	26
FOKOTU’U 13	26
FOKOTU’U 14	26
FOKOTU’U 15	27
FOKOTU’U 16	27
FOKOTU’U 17	27
FOKOTU’U 18	27
FOKOTU’U 19	27
Fakamālō’ia ‘Eiki Sea lava lau kakato Lipooti mei he <i>CPA</i>	29
Fokotu’u ‘Eua 11 tukuhifo Lipooti <i>CPA</i> ki he Ngaahi Me’afua Ngāue Faka-Fale Alea ki ha Komiti Fili.....	30
Fokotu’u ke fakapaasi ‘a e Lipooti mo e ngaahi Fokotu’u mai mei he <i>CPA</i>	32
Fokotu’u & poupu’i fokotu’u Tongatapu 7 tukuhifo lipooti <i>CPA</i> ki he Komiti Kakato ...	33

Pālōti'i 'o tali tūkuhifo Lipooti CPA ki he Ngaahi Me'afua Ngāue Faka-Fale Alea ki he Komiti Kakatō.....	34
Tokanga Tongatapu 7 fekau'aki mo e vā 'a e Fale Aleá pea mo 'Ene 'Afió	35
Tokanga Tongatapu 7 fekau'aki mo e 'isiu mei he Pangike Pule	41
Kole fakama'ala'ala 'Eua 11 fekau'aki mo e tu'unga Tō Folofola mei he Taloni felāve'i mo e fakalele Pule'angá	45
Fokotu'u 'Eua 11 tonu ke taliui Fale Alea ki he talangata'a Pule'anga ki he ngaahi me'a tokanga mai ki ai Tō Folofola	47
Taukave Nōpele fika 1 Tongatapu ko e Tō Folofola ko e me'a ke fai	48
Tokanga ke 'omai he Pule'anga 'ene ngaahi palani ngaue ke mea'i he Pule'anga he ko e fonua 'eni 'o Tupou.....	49
Tokanga ki he fiema'u vivili vāhenga Tongatapu 10 fekau'aki mo e fiema'u pasi fakapule'anga ki he fefononga'aki.....	50
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he poloseki ki ha pasi fakapule'anga ki he fefononga'aki	50
Tokanga Pule'anga ke vakai'i founa lelei taha ki he fefononga'aki pasi.....	52
Tokanga ki ha lau pau mei he Pule'anga fekau'aki mo e palopalema he fu'u efua Hala Hihifo	55
Tali Pule'anga na'e 'i ai palopalema fakatekinikale ne hoko 'ikai lava fakakakato ngaue ki he Hala Hihifo.....	55
Ngaahi tokanga 'i he halapule'anga, fetu'utaki 'initaneti, toutai & mamata tofua'a	56
Tali mei he Pule'anga ki he ngaahi hoha'a kau ai 'a e tokanga ki he kaveinga 'o e mamata tofua'a	58
Fakatangi mei Ha'apai 13 ki ha ngaahi tokoni mei he Pule'anga kau ai kole vaka	61
Kole ki ha tokoni mei he Pule'anga ki he fanga ki'i fale vela hoko 'i Ha'apai.....	63
Tali Pule'anga fekau'aki mo e fiema'u loli tamate mei Ha'apai mo 'Eua.....	65
Fehu'ia ha fokotu'utu'u ngaue Pule'anga ke fokotu'u ha tāmāte afi 'i Kolonga he 'oku fu'u fiema'u eni	66
Kelesi	70

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Mōnite, 07 ‘Okatopa 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga.)

Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Ngoué ke tataki mai e lotu he pongipongi ní.

Lotu

(Na’e fakahoko ‘a e lotú ‘e he ‘Eiki Minisitā Ngoué, Lord Fohe.) ...

<001>

Taimi: 1005-1010

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

<001>

Taimi: 1010-1015

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā he tataki mai ‘etau lotú. Kole atu ki he kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘o e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, Mōnite 07 ‘Okatopa 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, Fakalakalaka Faka’ekonōmika & Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā Mo’uú, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea 'oku ou kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, 'Eiki Nōpele Nuku, Mateni Tapueluelu, Dulcie Elaine Tei, Veivosa Light of Life Taka.

Poaki

Sea ko e ngata'anga ē 'o e taliuí, ko e poaki 'oku ma'u hení poaki tengetange 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, kei hoko atu e poaki folau 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá pea 'oku poaki tengetange mai mo Vātau Mefi Hui. Ko e ni'ihī e Hou'eikí 'oku 'ikai ke tali mai honau uí ...

<001>

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile: ... 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē 'Eiki Sea, mālō 'aupito.

Me'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmai hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki 'oku tau toe fakataha he pongipongi ni koe'uhi ko e polokalama ngāue 'a e Fale Alea hangē pe ko e 'asenita na'e toe mai mei he uike kuo 'osi. Na'e 'i ai 'a e ngaahi naunau fo'ou na'e tufa atu ko e ngaahi Lao Fakaangaanga e Pule'anga 'i he uike kuo 'osi 'oku te'eki ke tākaki atu ia ki he 'etau 'asenita. Mahalo 'e toki fakakau atu he kongā kimui he uike ni, ka 'oku kei toe pe 'etau ngāue 'i he Fale Alea pehē foki ki he ngāue ko eni kuo tukuhifo ki he Komiti Kakato ke tau hoko atu ki ai.

Hangē pe ko e ni'ihī 'ia moutolu na'a mou kole faingamālie mai he pongipongi ni te u toloi atu 'o toki tuku atu e faingamālie 'i he 2:00 'aefiafi. 'I ai 'eku faka'amu ke tau hoko atu ki he 'asenita ke feinga'i ke tukuhifo ia 'i he pongipongi ni kimu'a pea tau hoko atu ki he ngaahi me'a makehe. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki, kole ki he Kalake hoko atu ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

'Eiki Sea: Hono lau 'a e Lipooti Aofangatuku, 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki fakamolemole ko e, tapu pe pea mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e Fale. Ko e ki'i fiefakalave atu pe ia Sea ki ho'o me'a mai fekau'aki mo 'etau 'asenita, mahino pe na'e 'i ai 'a e naunau fo'ou, ko e ngaahi Lao Fakaangaanga na'e tufa mai. Ka ko 'eku tokanga eni Sea pea 'oku ou tui ko e me'a 'oku mahu'inga pea 'oku hangē 'oku ki'i fakaloloma ia kiate au. Ko e ngaahi lipooti ko eni 'oku te'eki ai ke 'omai ki ho Fale Aea 'oku ou tokanga lahi ki ai. Na'e kole ki he kau kalake ke nau fakamā'opo'opo mai pea ko e anga eni e tu'unga, ko e tautefito eni Sea ki he Lipooti Fakata'u.

Na'e 'i ai e kole ki he 'ofisi e Fale ke fai atu mu'a ha kole ki he ngaahi potungāue mo e kau Minisitā ke fakakakato mai 'a e ngaahi Lipooti Fakata'u he 'oku fu'u tōmui. Pea 'ikai ke ngata

ai ko e hā e talanoa ki he'etau ngaahi lipooti ko eni ki he ta'u 2023/2024. Sea ko e 'uhinga foki 'eku ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e ngaahi me'a makehe ena na'e tonu ke ke fuofua poaki mai kimu'a pea ke toki me'a hake he pongipongi ni.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku fakamatala pe 'a'aku ia ...

'Eiki Sea: Kapau te ke kole mai he taimi ni te u faka'atā atu he 2:00.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea kapau mu'a 'e tuku mai koe'uhī he ...

'Eiki Sea: Ko ia toki fai he 2:00 ka tau hoko atu 'etau 'asenita.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko ia Sea mālō.

'Eiki Sea: Kalake hoko atu hono lau e Lipooti Aofangatuku 'a Tonga ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Ngaahi Me'afua. Fitu.

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea, ke ki'i kole atu ke 'omai mu'a ha ki'i faingamālie ke u ki'i fakahoha'a atu. Sea 'oku ou ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ko e me'a tatau pe mo 'Eua 11. Kapau 'oku 'i ai ha me'a makehe hangē ko 'etau Tohi Tu'utu'uni mou 'uluaki toumu'a poaki mai ki he Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea na'a ku 'osi ...

'Eiki Sea: Ko kimoutolu ko ē na'a mou kole mai na'a ku 'osi faka'atā atu ki he 2:00 'aefiafi, ko e 10:00 eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e hoha'a pe motu'a ni, he na'e, na'a ku 'osi kole atu he uike kuo 'osi pea fakahoko mai ko e pongipongi ni pea na'a ku 'amanaki mai ki he pongipongi ni. Ko e taha e makatu'unga Sea ...

'Eiki Sea: Fitu, ko au 'oku ou pule he'etau 'asenita. Ko 'eku talaatu pe 2:00, 2:00.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e taha 'a e makatu'ungá 'oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke fenāpasi, fepaki hoku konisēnisi pea mo e, mo hoku loto mo e 'atamai. He 'oku 'ikai ke u ongo'i Sea 'oku tūkunga mālie e Falé ke tau hokohoko atu pe tautolu *ignore* 'a e ngaahi me'a na'e hoko he vaha'a taimi ko eni 'etau mālōlō Sea.

'Eiki Sea: Fitu 'oku ke fie fakafekiki mo au he pongipongi ni?

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku kole pe. 'Ikai ke u, 'ikai ke u, 'ikai ke ai ...

'Eiki Sea: Me'a hifo ki lalo!

Paula Piveni Piukala: Ha laumālie fakakikihi.

'Eiki Sea: Me'a hifo ki lalo. 'Oku ke talangata'a ki he'eku tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Ko ho faingamālié na'a ku toloi ki he Mōnite pea na'a ku 'osi tu'utu'uni 'aneuhu ko e 2:00.

Paula Piveni Piukala: Faka'ofu'ofa pe ia Sea. Ko e 'uhinga pe 'eku fakahoha'a 'a'aku he 'oku hangē 'oku ongo hala ke tau hokohoko atu pe tautolu tukunoa'i e me'a 'a e 'isiu na'a ku raise, ko e hoha'a 'a e kakai fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni ne hoko he vaha'a taimi ko eni.

'Eiki Sea: Fitu 'o kapau 'e 'ikai ke u tuku atu ha'o faingamālie he 2:00, ko hono tukunoa'i ia e me'a 'oku ke tokanga ki ai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

Ngaahi Me'afua Fokotu'u Mai Ma'a e Ngaahi Fale Alea Fakatemokālati 'e he Kautaha Ngaahi Fale Alea Ngaahi Fonua Kominiueli

'Eiki Sea: Kalake, 'asenita fika 4, Ngaahi Me'afua Kuo Fokotu'u Mai Ma'a e Ngaahi Fale Alea Fakatemokālati 'e he Kautaha e Ngaahi Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Kominiueli, na'e te'eki ke 'osi hono lau e lipooti ko eni kole atu ke hoko atu hono lau.

Kalake Tēpile: Tau hoko atu 'i he peesi 18.

Ngaahi Tohi Tangi

'Oku lolotonga 'i ai 'a e ngaahi kupu 'i he ngaahi Tohi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia (Vahe 6) fekau'aki mo e ...

<003>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: ... ngaahi tangi 'oku fakahū atu ki he Fale Alea. Pea neongo 'oku ma'u 'a e ngaahi tohi tangi pea fakakaukau'i 'i he ta'u kotoa, 'e malava ke hoko ha toe ngaahi ngāue ke fakalelei'i 'a e fatongia 'o e me'angāue mahu'inga ko eni ma'a e kakai Tonga ke nau kau atu ki he ngāue faka-temokālati. Ko e totongi mahu'inga 'a e kakai 'o e ngaahi vāhenga 'a e malava ke nau tohi tangi ki he Fale Alea pea 'oku ne faka'atā kinautolu ke nau kau hangatonu atu ki he ngaahi ngāue fakapolitikale, pea 'i he taimi tatau 'o hangē ko ia kuo hoko tā tu'olahi ke fakahoko atu ha ngaahi kaveinga 'oku 'ikai ke nau fiemālie ki ai.

'Oku totonu ki he Fale Alea ke nau fa'u pea tuku atu 'i he'ene uepisaiti ha ngaahi naunau fekau'aki mo e ngaahi founa ngāue ki he ngaahi tohi tangi. 'E malava ke fakahoko eni 'i he ngaahi founa kehekehe kau ai kae 'ikai ke fakangatangata ki he ngaahi fakamatala 'o e ngaahi mo'oni'i me'a, ha ngaahi 'ata (*video*) fakahinohino mo e ngaahi tala fakatātā 'o ha ngaahi tohi tangi kimu'a na'e 'osi fakakaukau'i lelei 'e he Fale.

FOKOTU’U 10

‘Oku totonu ke fokotu’u ‘e he Fale Alea ha ngaahi founa kehekehe ‘a hono faka’ilo atu ‘a e ngaahi founa ngāue ki he ngaahi tangi mo fakapapau’i ‘e faingofua pe hono ma’u ‘e he kakai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘eni. (Me’afua 2.7.1 Kuo pau ke ‘i ai ‘a e ngaahi founa ngāue ‘a e Fale Alea ke faka’atā ‘a hono fakakaukau’i lelei ‘a e ngaahi tohi tangi).

2. NGAARI KOMITI

Fa’unga

‘Oku ‘i ai ha va’a komiti ‘a e Fale Alea ‘a ia ko e ngaahi komiti tu’uma’u ‘e 10 mo e ngaahi komiti fili ‘e 4 (‘i he to’u Fale Alea lolotonga). ‘Oku kau atu ki he komiti takitaha ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘e toko 6, ‘a ia ko e Nōpele ‘e toko ua, Minisitā ‘e ua mo e ongo Fakafofonga ‘a e Kakai ‘e ua. ‘Oku tu’utu’uni ‘i he Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Eiki Sea ke fokotu’u ha Mēmipa ‘ikai Kapineti ko e sea ‘o e komiti takitaha (kau ai ‘a e Komiti Pa’anga PAC), pea ‘oku toe tu’utu’uni pe foki he ‘ikai lava ‘e ha Mēmipa ke Sea ‘i ha ongo komiti kehekehe ‘e ua.

‘Oku Hou’eiki Mēmipa ‘e toko 26 ‘a e Fale Alea, pea ko e va’a komiti ‘oku fekāinga’aki ‘aupito ia mo e lahi fakakātoa ‘o e Fale Alea pea ‘oku tui ‘a e ngaahi kupu ngāue fekau’aki ne nau kau mai ki he vakai’i ‘o e fakahoko fatongia ‘a e Fale Alea ‘oku fakahoko tu’o ua ‘a e ngāue ‘e he ngaahi komiti kehekehe pea ‘oku fu’u mafasia mo kavenga’ia ‘a e kau ngāue ‘a e Fale Alea kuo fakafatongia’aki kinautolu ‘a e ‘oatu tokoni ki he ngaahi komiti ko eni.

‘Oku toe tu’utu’uni foki ‘e he ngaahi founa ngāue lelei taha ke ‘oua ‘e mēmipa ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘i he ngaahi komiti. ‘Oku makatu’unga ‘eni ‘i he fakakaukau ko e fatongia ‘o e ngaahi komiti ke sivilivi’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga pea ka toe mēmipa mai pē ha Hou’eiki Minisitā ia ha komiti ‘e lava ke tau pehē ‘oku toe fakamaaka pe ‘e he Pule’anga ‘ene ngāue. ‘Oku totonu ke fakamu’omu’a ‘e he Fale Alea ‘o Tonga ‘a e ngāue ki he kaveinga ni. ‘E toe leliange ai ‘a e tu’unga ‘o e komiti ke sivilivi’i totonu ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga pea ‘e toe lahiange ia ‘i he taimi ke nofo taha pe ‘a e Hou’eiki Minisitā ki hono tokangaekina ‘a e ngaahi potungāue ‘oku fakamalumu ‘iate kinautolu pea ‘e lelei ange ia ki he Fale Alea mo e Pule’anga fakatou’osi.

Ka neongo ia ‘oku mahu’inga ke fakasi’isi’i ‘a e lahi ‘o e ngaahi komiti fakataha mo e to’o ko ia ‘a e Hou’eiki Minisitā mei honau ngaahi lakanga ‘i he ngaahi komiti. ‘E fakasi’isi’i heni ‘a e kavenga’ia mo e mafasia ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘ikai Kapineti ‘i ha tokolahi ‘a e ngaahi komiti ‘oku nau kau atu ki ai mo ‘enau ngaahi ngāue.

FOKOTU’U 11

‘Oku totonu ke toe vakai’i ‘e he Fale Alea ‘a e lahi ‘ene ngaahi komiti pea ke fakahū atu ki he’ene Ngaahi Tu’utu’uni ha ngaahi kupu ke fakapapau’i ko e Hou’eiki Mēmipa ‘ikai Kapineti pe ‘e mēmipa ‘i he ngaahi komiti. (Me’afua 3.1.2 - Kuo pau ko e vahevahe ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e komiti ke fakakau atu ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e fa’ahi ‘oku tokolahi taha mo e fa’ahi ‘oku tokosi’i pea ke ho’ata mei ai ‘a e fa’unga fakapolitikale ‘o e Fale Alea).

‘Oku fakahoko ‘e he ngaahi komiti ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘a e ngaahi ngāue ‘oku felāve’i mo

hono fa'u 'o e ngaahi Lao Fakaangaanga. 'I he Tu'utu'uni 127, 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he ngaahi komiti hono sivilisi'i faka'auliliki 'o e Lao Fakaangaanga kuo tukuhifo ki ai 'e he 'Eiki Sea. ...

<003>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... Neongo hono fakahā ki he timi 'a'ahi 'oku fakahoko 'a e ngāue ko iá, 'oku si'isi'i 'aupito 'a e ngaahi fakamo'oni ke pou pou ki he fakamatala ko iá. Pea 'oku 'ikai hā 'i he uepisaiti 'a e Fale Aleá ha ngaahi līpooti Kōmiti fekau'aki mo 'enau 'analaiso 'o e laó.

Neongo 'oku ha 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'a e Fale Alea (Tu'utu'uni 131) 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonua ke nau fakahū mai ha'anau fokotu'u fekau'aki mo ha Lao Fakaangaanga, 'oku hā mai 'oku 'ikai ma'u 'e he ngaahi kōmiti ha mafai ke nau ui ha ni'ihī, ngaahi pepa mo ha ngaahi tohi ngāue, ke tokoni ki he 'enau sivilisi'i 'o e lao.

Ko e ngaahi fokotu'u ko ia 'oku 'omai 'e he kakai 'o e fonua 'oku 'ikai fakahā 'eni ke 'ilo ki ai 'a e kakai, 'o hangē ko e founa ngāue angamaheni 'oku fakahoko 'i he ngaahi Fale Alea 'i he ngaahi fonua Kominiueli. Ko e 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pau mo mahino ki he ngaahi tafa'aki ko ia 'oku ne fakafe'atungia lahi 'a e tu'unga 'o e ngaahi Kōmiti faka-Fale Aleá ke nau sivilisi'i lelei 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga kuo tuku atu kiate kinautolú pea 'oku tāpuni ai 'a e matapā ke faka'ai'ai 'a e kakai ke nau kau atu ki he ngaahi ngāue ki he fa'u laó.

FOKOTU'U 12

'Oku totonu ke monomono 'e he Fale Alea 'ene Ngaahi Tu'utu'uni ke foaki atu ki he Ngaahi Komiti ha mafai ke ui ha ni'ihī, tānaki mai ha ngaahi pepa mo fokotu'u ha ngaahi founa ke fakapapau'i 'oku fakakaukau'i lelei 'a e ngaahi fokotu'u 'oku fakahū mai mei he kakai ko e kongā 'o 'enau sivilisi'i 'a e lao. (Me'afua 3.2.1 - Kuo pau ke ma'u 'e he ngaahi Kōmiti 'a e mafai ke fekau'i ha ni'ihī, ngaahi pepa mo e ngaahi lēkooti, pea kuo pau ke kau atu ki he mafai ko 'eni 'a e kau fakamo'oni mo e fakamatala fakamo'oni mei he tafa'aki 'a e Pule'angá, kau ai 'a e kau 'ofisiale/Makatu'unga 3.2.5 – Kuo pau ke fiema'u pea ma'u mai 'e he ngaahi Kōmiti ha ngaahi fokotu'u mei he kakai fekau'aki mo e ngāue 'oku 'iate kinautolú pea tuku atu mo ha taimi fakapotopoto ke teuteu ai ha ngaahi fokotu'u tohi).

3. NGAahi FA'ahi FAKAPOLITIKALE, NGAahi KULUPU FAKAFA'afa'ahi, NGAahi KULUPU MEI HE NGAahi FA'ahi KEHEKEHE MO E FA'ahi FAKAANGA

Neongo kuo 'osi mahino 'a e Konisitutone 'o Tongá 'i he 'ene fakamatala'i 'a e fatongia 'o e Fale Aleá 'i he ngāue fakatemokalati 'a e fonuá, 'oku 'ikai ha ngaahi fa'ahi fakapolitikale ia 'i he Fale Aleá . Neongo 'oku fakatahataha ha ngaahi kulupu fekau'aki mo ha ngaahi kaveinga pau, 'oku toki hoko pē ia makatu'unga 'i ha kaveinga pau pea 'oku 'ikai ha ngaahi tu'utu'uni ia ke 'i ai ha Taki 'o e Fa'ahi Fakaangá. Kapau 'e toki fokotu'u 'e Tonga ha'anau founa fakafa'afa'ahi, pe fokotu'u mai ha Taki 'o e Fa'ahinga Fakaangá mei he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá, 'oku totonu ke 'oatu ha ngaahi naunau fe'unga ki he Mēmipa ko ia mo e ni'ihī 'a ia 'oku 'ikai ke nau kau ki he Pule'angá.

4. KAU NGĀUE ‘A E FALE ALEA

‘Oku fakafuofua ke ‘i he toko 60 ‘a e kau ngāue ‘a e Fale Aleá. Ko ha kau ngāue tokolahi ‘eni ‘i hono fakafehoanaki mo e ngaahi Fale Alea kehe ‘oku nau lahi tatau ‘i he ngaahi fonua Kominiuelí pea ‘oku totonu ke fakamālō’ia kinautolu. ‘Oku tu’u tau’atāina ‘a e kau ngāue ‘i he Fale Aleá mei he Kau Ngāue Fakapule’anga ‘o Tongá pea ‘oku pule’i hangatonu ‘e he ‘Eiki Sea mo e Kalake Pulé ‘a e ngaahi kavenga fekau’aki mo e kau ngāué. ‘Oku totonu ke fakatokanga’i makehe ‘eni, koe’uhí ‘oku ne fakamālohia ‘a e tu’u tau’atāina ‘a e Fale Aleá mei he Pule’angá.

Talu mei he fakalelei fakapolitikale ‘o e 2010, ko e kotoa ‘o e kau ngāue ‘a e Fale Aleá ‘oku fakangāue’i kinautolu ‘i he founga fe’au’auhi ‘oku ‘atā pea potupotu tatau, pea ‘oku fakahoko tu’utu’uni ki ai ‘a e ngaahi kōmiti faka’eke’eke kuo fokotu’u ‘e he ‘Eiki Seá. ‘Oku hā ‘i he Lao ki he Fale Aleá (kupu 19) ‘oku fatongia ‘aki ‘a e Kalake Pulé ‘a hono fa’u ha ngaahi tu’utu’uni fakalūkufua ke ne tākeikina ‘a e kau ngāué, pea ‘oku ‘i ai ha ngaahi tatau ‘i he laipeli. Na’e monomono fakamuimui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ‘i he 2020 pea ‘oku fokotu’u atu heni ki he Fale Aleá ke toutou vakai’i ia ‘i ha vaha’ataimi pau ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha ngaahi tu’utu’uni mo ha ngaahi founga ngāue ‘oku hoa mo taau mo ‘ene taumu’á.

Peesi 22 ko e Fa’unga ia ‘o e Fale Aleá. Tau hoko atu ki he peesi 23.

III. NGAAHI FATONGIA ‘O E FALE ALEA

5. FATONGIA FA’U LAO ...

<004>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... Founga ‘o e Fa’u Lao

Ko e lahi taha ‘o e ngaahi lao ‘i Tonga (‘a ia ko e ngaahi lao mei he Pule’anga) ‘oku fa’u ia ‘e he Pule’anga pea vakai’i, tali pea fakapaasi ‘e he Fale Alea. Ko e taimi ‘oku tali ai ‘e he Fale Alea ha Lao Fakaangaanga, ‘oku hoko ‘eni ko e Lao pea ke fakahoko atu ki he ‘Ene ‘Afio ke Fakamo’oni Huafa ki ai. Ko e taimi ‘e tali ai pe Fakamo’oni Huafa, ‘e hoko ‘eni ko e lao pea ‘e kamata ngāue’aki ‘i hono pulusi ‘i he Kāsete ‘a e Pule’angá, pe ko ha ‘aho kuo fakamahino pau ‘i he laó (Konisitūtone ‘o Tonga, kupu 56).

Fa’ahinga ‘e ua ‘a e Lao Fakaangaanga:

- (1) Lao Fakaangaanga ‘a e Pule’anga – Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘eni ‘oku fakahū atu ‘e ha ‘Eiki Minisitā ‘o e Pule’anga (Kapineti) ‘a ia ‘oku ne tokangaekina ‘a e Lao Fakaangaanga.
- (2) Lao Fakaangaanga Fakataautaha – Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga ko ‘eni ‘oku fakahū atu ia ‘e he Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘oku ‘ikai ko ha Minisitā ‘o e Kapineti.

‘Oku kehekehe ‘a e founga ‘a ia ‘oku fakahū atu ai ‘a e ongo fa’ahinga ‘e ua ‘o e Ngaahi Lao Fakaangaangá ki he Fale Aleá ‘a ia ‘oku fiema’u ke toe sivilivi’i ange ‘a e Ngaahi Lao Fakaangaanga Tautahá kimu’a pea fakahū atu ia ki he Falé:

Ko e Lao Fakaangaanga kotoa pe kuo pau ke lau pea pālōti'i tu'o tolu 'i he Fale Alea pea 'oku lahi pe 'a e ngaahi founa 'a e Fale Alea ki hono sivilivivi'i mo vakai'i 'a e Lao Fakaangaanga 'i he Fale Alea pehē ki he Ngaahi Kōmiti. 'Oku hā mahino 'a e ngaahi founa ngāue pau ki he hala fononga 'o e Ngaahi Lao Fakaangaangá 'i he Fale Aleá 'i he 'ene Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Aleá (konga 5, vahe 7-10) pea hā mai 'oku mahino ia ki he kau fa'u laó mo e ngaahi kupu ngāue fekau'akí:

'I he fakahoko 'o e ngāue fa'u laó, 'oku 'oatu 'e he Va'a Laó mo e Va'a Kōmití ha ngaahi tokoni kehekehe ki he Hou'eiki Mēmipá 'i hono fatu mo e fakatonutonu 'o e laó 'aki hono fakahoko 'a e fekumi, fale'i fakalao, mo e ngaahi talatalanoa mo e ngaahi kupu ngāue fekau'akí. 'Oku toe sivilivivi'i foki 'e he Fale Aleá mo e ngaahi tu'utu'uni neongo 'oku 'ikai ke hā mai 'i he lolotonga ni ha ngaahi founa ke fakahoko'aki 'a e sivilivivi'i kimu'a (tu'unga 'e ala uesia koe'uhi ko e laó) pe hili (siofi 'a hono fakahoko) hono tali ia.

Ko e hono vakai'i kimu'a pe hili hono tali 'a e lao ko e taha pe ia 'a e ngaahi fatongia tefito 'a e Ngaahi Fale Alea 'i he Ngaahi Fonua Kominuveli. Ko hono vakai'i 'a e lao kimu'a hono ngāue'aki 'e malava ke fakahoko ia 'i he ngaahi founa kehekehe pea 'oku 'i ai 'ene ngaahi ola lelei hangē ko e malava ke ngāue 'a e Fale Alea ke ne fakahoko ha ngāue fakalelei tomu'a ki he lao, ngāue'aki ha ngaahi fokotu'u mataotao 'e ala ma'u 'e he Hou'eiki Mēmipá; 'oatu ha faingamālie ma'a e ngaahi kautaha sosaieti sivilé mo e kakaí ke nau kau atu 'i hono fatu 'o e ngaahi lao 'a ia 'oku fekau'aki mo 'enau mo'uí.

Kotoa 'o e ngaahi founa ko 'ení 'oku nau hoko kinautolu ko ha founa ke pule'i'aki 'a e tu'unga lelei 'o e lao pea ke fakapapau'i ko e tu'unga lelei taha ia 'oku lava ke 'i ai 'a e laó kimu'a pea kamata hono ngāue'akí. Ko hono sivilivivi'i 'o e laó hili hono talí 'oku fakataumu'a ia ke fakapapau'i kuo fakahoko pe 'oku lolotonga ngāue 'a e laó 'o hangē ko ia na'e tomu'a fakataumu'a ke ne a'usiá. 'Oku ne hiki hake ai 'a e tu'unga taliui 'a kinautolu kuo fakafatongia'aki 'a hono fakahoko ha ngaahi lao pau pea ne 'oatu ha faingamālie ke vakai'i pe 'e lava ke fakahoko ha ngaahi founa kehe ke a'usia ai 'a e ngaahi taumu'a ne 'osi fakataumu'a ki aí. Hangē pē ko e tomu'a sivilivivi'i 'o e laó, 'e malava pe fakahoko 'a e sivilivivi'i 'o e laó hili hono talí 'i he ngaahi founa kehekehe ka 'oku totonu ke ma'u ha lao 'oku toe lelei angé, Pule'anga 'oku lelei angé mo ha ngaahi ola 'oku lelei ange ma'a e kakai 'o Tongá.

FOKOTU'U 13

'Oku totonu ke ngāue 'a e Fale Alea ki hono vakai'i 'a e ngaahi lao kimu'a hono kamata ngaue'aki ke vakai'i 'a e ngaahi uesia 'e ala hoko mei hono ngāue'aki pea pehē ki hono vakai'i 'a e lao hili hono kamata ngāue'aki ke siofi 'a e founa hono ngāue'aki ke toe lelei ange 'a e tu'unga 'o 'ene fa'u laó pea ke fakapapau'i ko e tu'unga lelei taha ia ma'a e kakai 'o Tongá. (Kuo pau ke faka'ai'ai 'e he Fale Aleá 'a e ngāue ki hono vakai'i 'o e tu'unga 'o e laó 'i hono fatu 'o e laó, ngaahi tu'utu'uni ngāué mo e ngaahi patisetí/Me'afua 6.2.4 – Kuo pau ke fokotu'u 'e he Fale Aleá ha ngaahi founa ngāue ki hono toutou vakai'i taimi pau 'a e fakahoko totonu mo e ngaahi ola 'o e laó).

6. FATONGIA SIVISIVI'I ...

<004>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ... 'Oku longomo'ui 'a e ngaahi founa sivilivivi'i 'oku ngāue'aki 'e he Fale Alea 'o e ngaahi ngāue fakapolitikale 'e ni'ihī. Fakatātā 'aki eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi kulupu

‘i he, ngaahi kupu ‘i he Konisitūtone kupu 51 (2) ‘oku tu’utu’uni ai ko e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o e Pule’anga, Palēmia mo ‘ene Kapineti, kuo pau ke toko si’i hifo ‘i he vaeua ‘o e kau Mēmipa Fili ‘o e Fale Alea kau ki ai ‘a e ‘Eiki Sea. Ko e tokolahi taha ‘o e kau Minisitā ‘oku fili ia mei he Fale Alea tatau pē ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele mo e Kakai.

Neongo ia ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e Palēmia ke fili mai ha ni’ihi ‘oku ‘ikai ko ha Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ki he’ene Kapineti. Ko e Kapineti lolotonga ‘oku tataki ‘e he Palēmia Sovaleni pea ‘oku kau ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘e tolu, Fakafofonga Kakai ‘e ono pea mo e toko ua na’e fili mei tu’a; ‘a ia ko e tokotaha taukei fakatipilomētika ko Fekitamoelea ‘Utoikamanu (‘Amipasitōa Mālōlō ‘a Tonga ki he Kautaha ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha) ko e Minisitā ki he Potungāue ki Muli pea mo Hon. Tiofilusi (‘Atita Seniale Mālōlō, ‘Ofisa Pule Ngāue Mālōlō ki he Pa’anga) ko e Minisitā Pa’anga.

‘Ikai ngata ai ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi founa pau ‘e malava ai ‘a e Fale Alea ‘o ma’u ha ngaahi fakamatala mei he Pule’anga ‘a ia ‘oku fe’unga ke fakahoko ‘aki hono fatongia sivilivi’i ‘i ha founa ‘oku ‘aonga. ‘Oku ngofua ki ha Mēmipa Fale Alea ke ne ‘eke ha fehu’i ki he Minisitā ‘o e Kapineti pea kole ke ‘omai ha tali he taimi ko ia pē ko hono tali tohi mai pea ‘oku hā mahino ia ‘i he Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Fale Alea (Tu’utu’uni 102 mo e 105) ‘oku ne ‘omai ‘a e taimi pau ke fakahoko ai ‘a e tali ko ‘eni ‘a ia kapau ko e tali pē ‘a e fehu’i ‘e he tokotaha na’e fehu’i ki ai ‘e malava ke ne tali ia ‘i loto he ‘aho ‘e tolu pea tali ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 14 kapau ko e tali tohi.

‘Oku ‘i ai pē mo e ngaahi faingamālie kehe hangē ko e efiāfi Tu’apulelulu hono tolu ‘o e māhina takitaha ‘e malava ai ha Mēmipa ke ‘eke fehu’i ki he Pule’anga ‘o ‘ikai toumu’a ‘i ai ha fanongonongo. Ko e tali ki he fehu’i ko eni ‘oku fiema’u ia ke fakahoko atu pē ‘i he taimi ko ia.

Ko e tafa’aki ‘e ua ‘oku ngali mataivaivai ai ‘a e Fale Alea ‘i hono fatongia sivilivi’i, ‘oku kau ki heni hono sivilivi’i ‘a e ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Va’a Fakakautau, Malu’i mo e Ngaahi Sino Ngāue felāve’i mo hono vakai’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e muimui ‘a Tonga ki he ngaahi talite fakavaha’apule’anga kau ai ‘a e ngaahi totonu ‘a e tangata mo e taumu’a fakalalakala tu’uloa.

Ko e lolotonga ni ‘oku ‘ikai ha lao pē ko ha founa ngāue ‘oku ne fakamafai’i ‘a e Fale Alea ke fakahoko hono sivilivi’i ‘a e Va’a Fakakautau, Malu’i mo e Ngaahi Ngāue Felāve’i pea ‘e ‘ikai ke kau ki ai mo hono siofi ‘a e tu’unga e muimui pau ‘a Tonga ki he ngaahi tukupā fakavaha’apule’anga. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’afua ‘oku tu’u mateuteu hili e fakataha ‘a e COP 27 ‘i ‘Isipite ‘i he 2023. Na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a e Lipooti ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘a ia na’e fokotu’u mai ai ke siofi ‘e he Komiti Tu’uma’u ki he ‘Atakai mo e Feliuliaki ‘a e ‘Ea ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e Tonga ki hono fakasi’isi’i ‘a e ngaahi uesia ‘oku kaunga tonu ki he feliuliaki ‘a e ‘ea fakamāmani lahi ka ko e ngāue ko eni ‘e lava pē ke fakamālohia.

FOKOTU’U 14

‘Oku totonu ke fakatonutonu ‘e he Fale Alea ‘a e ngaahi talafatongia ‘o e Komiti Tu’uma’u Fekau’aki ke fakakau atu ki ai ‘a hono vakai’i fakalukufua ‘o e Va’a Fakakautau ‘a Tonga, malu’i mo e ngaahi ngāue tākaki fakamatala pea ke fakapapau’i ‘oku faipau ‘a e fonua ki he’ene ngaahi tukupā fakavaha’apule’anga, kau ai ‘a e ngaahi Taumu’a Fakalalakala Tu’uloa. (Me’afua 7.1.3 – Kuo pau ke kau atu ki he mafai fakalukufua ki he vakai fakalukufua ‘o e Fale Alea ‘a hono vakai’i totonu ‘o e ngaahi va’a

fakakautau, malu'i mo e ngaahi ngāue tānaki fakamatala. Me'afua 7.1.5 – Kuo pau ke kau atu ki he mafai vakai fakalukufua 'o e Fale Alea Fakafonua 'a hono vakai'i fakalukufua 'o e faipau ki he ngaahi tukupā ki he ngaahi talite fakavaha'apule'anga kau ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi totonu 'a e tangata mo e ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa.

Fatongia Sivisivi'i ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile: ... **Fakalukufua 'o e Ngaahi Sino Tau'atāina faka-Konisitūtone.**

'Oku 'i ai 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni 'a Tonga 'a ia 'oku tu'utu'uni tau'atāina mei he Pule'anga ki he founa hono fakatoto'i 'a e ngaahi lāunga mei he kakai fekau'aki mo e Potungāue 'a e Pule'anga mo 'ene kau 'ofisa faifatongia. 'I he Konisitūtone kupu 31 (b) Ko e Lao ki he 'Omipatimeni (konga 3) 'oku 'i he Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea 'a e mafai ki hono fakanofa e 'Omipatimeni 'i he vaha'a taimi ko e ta'u 'e nima. Talu mei he 2016 mo e fakahoko fatongia 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni pea na'e 'oange kiate ia 'a e tu'unga faka-Konisitūtone kakato 'i he 21 pea ngāue lelei ia.

'Oku toe fakahā 'a e pule lelei 'i he fakahoko fatongia 'a e 'Omipatimeni 'i he ngaahi lipooti fakata'u tu'unga ma'olunga. Ka neongo ia 'i he taimi na'e fa'u ai 'a e lipooti ni 'oku 'ikai ha Komisiona Tau'atāina 'a Tonga ki he ngaahi totonu 'a e tangata pē ha sino ki hono fakafepaki'i 'o e ta'efaitotonu. 'E lelei ka fokotu'u 'a e ongo sino ni ke toe fakamālohia ange ai 'a e tu'unga mo e ngeia 'o e ngaahi ngāue fakapolitikale 'a Tonga.

FOKOTU'U 15

'Oku totonu ke fokotu'u 'e he Fale Alea ha Komisoni Tau'atāina ki he Ngaahi Totonu 'a e tangata mo e sino ngāue kakato ki hono fakafepaki'i 'o e ta'efaitotonu 'i he vave taha. 'Oku totonu ke 'i ai ha kau ngāue mo ha ngaahi naunau ngāue fe'unga 'o e ongo sino ni ke fakahoko kakato 'a 'ena ngaahi ngāue. Me'afua 7.1.7. Kuo pau ke fokotu'u 'e he Fale Alea ha Komisoni ki he Ngaahi Totonu 'a e Tangata pē lakanga tatau mo ia pea mo ha'ane tu'utu'uni ngāue ke malu'i 'a hono fakaehaua 'a e ngaahi totonu 'a e tangata/Me'afua 7.1.8. Kuo pau ke ma'u 'e he Fale Alea 'a e ngaahi lipooti fakata'u pea ke sivisivi'i 'a e ngaahi ngāue 'a e kotoa 'o e ngaahi sino tau'atāina faka-Konisitūtone hangē ko ha ngaahi komisoni ki he ngaahi totonu 'a e tangata, ngaahi sino ki hono fakafepaki'i 'a e ta'efaitotonu mo e kau 'Omipatimeni pea kapau 'e lava ke muimui'i ha ngaahi kaveinga na'e 'ohake 'i he'enau ngaahi lipooti).

Vakai'i Fakalukufua 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Patiseti

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni pau 'a e Fale Alea ke sivisivi'i mo tali 'a e Patiseti fakata'u 'a e Pule'anga. Fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'a e Fale Alea (ngaahi Tu'utu'uni 183-185), kuo pau ke fakapapau'i he Minisitā Pa'anga 'oku hū atu 'a e Patiseti mo e 'Esitimeti ki Fale Alea 'o 'ikai toe tōmui ange 'i he 'aho 'e 30 ki mu'a 'a e ngata'anga 'o e ta'u fakapa'anga (30 'o Sune), ke fakapapau'i 'oku tuku atu ki he Hou'eiki Mēmipa ha taimi fe'unga ke nau sivisivi'i mo feme'a'aki fekau'aki mo hono kakano. Fakataha

mo e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Alea. 'Oku 'i ai ai 'a e ngaahi tu'utu'uni mahino 'i ha Lao makehe ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga ma'a e Fale Alea ke nau ma'u pea sivilisi'i 'a e ngaahi founa ngāue ki he patiseti mei he Pule'anga. Ka neongo ia 'oku hā mai 'oku tōnounou fakaenaunau mo fakaekangāue 'a e Fale Alea ke fakahoko kakato 'a hono ngaahi fatongia vakai'i fakalukufua 'o e patiseti.

'Oku tuku mai 'e he Misiona Patiseti 'a e Pasifiki 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Polokalama Langa Fakalalakaka 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ha 'analaiso maheni 'o e patiseti mo ha ngaahi pepa fakataukei ma'a e Hou'eiki Mēmipa pea 'oku fa'a kole tokoni 'a e Komiti Pa'anga 'a e Fale Alea mei he kau ngāue 'a e Potungāue Pa'anga 'i hono 'analaiso 'o e Patiseti 'a e Pule'anga.

FOKOTU'U 16

'Oku totonu ke fokotu'u 'e he Fale Alea ha 'Ofisi Patiseti Faka- Fale Alea ke nau 'oatu ki he Hou'eiki Mēmipa ha tokoni tau'atāina mo 'analaiso 'a e ngaahi kaveinga fakapatiseti mo fakapa'anga. 'Oku totonu ke fakanaunau kakato 'a e 'ofisi pea 'oku totonu ke ne ma'u 'a e tokoni mei he ngaahi ma'u mafai fekau'aki. (Me'afua 7.2.6 - Kuo pau ke 'atā ki he Fale Alea 'a e ngaahi naunau sivilisi'i fakapa'anga fe'unga mo e/pē mataotao patiseti mo fakapa'anga tau'atāina ke fakapapau'i 'oku fakahoko totonu 'a e vakai fakapa'anga fakalukufua).

'Oku hā mai 'oku ngāue lelei pē 'a e ngaahi ngāue fekau'aki mo e 'Atita Seniale 'a Tonga. 'I he malumalu 'o e Konisitūtone (kupu 31 c) mo e Lao ki he 'Atita Fakapule'anga (kupu 24) ko e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale ko ha sino faka-Konisitūtone tau'atāina ...

<005>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: ... 'a ia kuo tu'utu'uni 'e he laó ke fakahū atu ha'ane līpooti fakata'u 'o e ngaahi 'akauni 'a e Pule'angá ki he 'Eiki Seá mo e Palēmiá 'i he'ene a'u ki he 'aho 31 'o Ma'asi 'o e ta'u taki taha. 'Oku vahe'i atu ki he 'Ofisi ha patiseti fakata'u pea 'oku 'i ai hono mafai ke fakahoko 'ene 'atitá 'i ha taimi lelei. 'I he malumalu 'o e Lao ki he 'Atita Fakapule'angá, 'oku 'atā kakato 'a e 'Atita Senialé ki he kotoa 'o e ngaahi tohi ngāue, ngaahi tohi mo e ngaahi 'akauni 'oku fiema'u ki he fakahoko 'a honau ngaahi fatongiá, kae pehē ki hono fekau'i atu ha ni'ihi, fekau ke 'omai ha ngaahi tohi tali totongi, pea ke hū ki ha fale ke fakahoko totonu ha sivi. 'Oku fakahū kotoa atu 'a e ngaahi līpooti kuo fa'u 'e he 'Atita Senialé ki he Kōmiti Pa'anga 'a e Fale Aleá 'o fakatatau ki e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Aleá (tu'utu'uni 174).

Fokotu'u 'oku Ta'efalala'anga 'a e Palēmia mo e Faka'ilo Faka-Fale Alea

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi founa ngāue mahino 'a e Fale Aleá ke faka'ilo pe fakahā 'a e ta'efiemālie 'i he Pule'angá pea ke fakahā 'a e 'ikai falala'anga 'a e Pule'angá. 'Oku fakangofua 'e he Konisitūtone (kupu 50B) ke fakapaasi ha Fakahā Loto 'o e Ta'efalala'anga 'a e Palēmiá 'a ia, kapau 'e tali 'e he Hou'eiki Mēmipá, 'e tukuhifo ia mei he lakanga Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapinetí. 'E ngofua ki he Fale Aleá, 'i loto 'i he houa 'e 48 mei hono fakahifó, ke fakapaasi ha fokotu'u ke fokotu'u atu ki he Tu'í ha Mēmipa Fale Alea 'e taha ke fakanofu ko e Palēmia. Kapau he 'ikai ke fakahoko atu 'e he Falé 'a e fili

ko 'ení ki he Tama Tu'í 'i loto 'i he houa 'e 48, pea 'e veteki leva 'e he Tu'í 'a e Fale Aleá pea fakahoko ha Fili Lahi 'i loto 'i he 'aho 'e 90.

Kalake Pule Le'ole'o: 7. FATONGIA KO E FAKAFOFONGA

Fakafofonga'i 'o e Ngaahi Vahenga Fili

Hili 'a e monuka 'a e fuofua Fale Fakataha'anga 'o e Fale Alea 'o Tongá, mo hono ngāue'aki fakataimi 'e he Fale Aleá 'a e 'api 'o e Senitā Fakafonua 'a Tongá. Neongo ko e ngāue lahi kuo fakahoko ke fakafaingofua'i 'a e ngaahi ngāue 'a e Fale Aleá lolotonga 'a e taimi ko 'ení, 'oku mahino 'oku fakangatangata 'e he feitu'u ngāue mo e ngaahi naunau lolotonga 'a e Hou'eiki Mēmipá 'i hono fakakakato 'a honau ngaahi fatongia faka-Fakafofongá.

Neongo 'oku 'atā pē 'a e fale fakataha'anga lolotonga pea 'oku ne ngāue'aki 'a e ngaahi tekinalosia ke tokoni'i 'ene ngaahi ngāué, 'oku taha pē 'a e loki fakataha Kōmiti ia 'a e Fale Aleá, si'isi'i 'a e 'ofisi ma'a e Hou'eiki Mēmipá, laipeli 'oku 'ikai fakanaunau lelei pea ('i he ngaahi tafa'aki 'e ni'ihi) 'oku tokosi'i 'a e kau ngāué, 'a ia 'oku fakafe'atungiai'i 'e he ngaahi me'a ni kotoa 'a e Hou'eiki Mēmipá mo e tu'unga ke nau fakafofonga totonu 'aki 'a honau ngaahi vāhenga filí.

'Oku fakatokanga'i 'e he ngaahi kupu ngāue fekau'aki lahi 'i Tonga ka 'oku nau fakamālō'ia 'a e kau 'ofisa 'a e Fale Aleá 'i he 'enau ngaahi ngāué pea 'oku nau falala 'e hoko 'a e hiki ki he ngaahi langa fo'ou 'i he 2026 ke ne hiki lahi hake 'a e ngaahi tu'unga 'o e Fale Aleá pea malava 'e he Hou'eiki Mēmipá pea mo e kau ngāué ke fakafofonga'i ki he lelei tahá 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e vāhenga fili 'a Tongá.

'I he taimi tatau, ko e taha 'a e ngaahi 'elia 'oku ngāue lelei ai 'a e Fale Alea kae tautefito ki hono fatongia Faka-Fakafofonga ko hono vahevahe 'o e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea. Talu mei he 2016, mo hono tokangaekina pe 'e he Fale Alea 'a e pa'anga tokoni ko 'ení 'a ia ko e kotoa 'a e kau Fakafofonga Kakai 'e toko 17 'oku 'oange 'a e \$350,000 ke ngaue'aki 'i he 'enau vāhengá. Ko e tokoni ko 'ení ko e \$50,000 ai 'oku fakataumu'a ia ke ngaue'aki ki he kau polisi kolo pea ko e toenga 'o e \$300,000 'oku 'atā ia ke tokoni ki he ngaahi polokalama iiki 'oku 'ikai ke tokonia 'e he ngaahi langa fakalalakaka 'a e Pule'angá. Ko e tu'utu'uni ngāue fo'ou 'oku ha ai hono tuku atu 'a e ngāue ke tokanga'i mo fakalele 'e he Fale Alea 'o Tonga.

Ko e tu'utu'uni ngāue ko 'ení kuo ta tu'o lahi hono toutou fakalelei'i pea ko e lolotonga ni 'oku 'i ai 'a e aleapau pea 'oku 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi tu'unga hono vahevahe atú, ngāue'aki pehē ki hono līpooti. Kimui ni maí na'e fokotu'u ai ha aleapau ki hono foaki atu 'o e sino'i pa'angá ke fa'u ha founa ngāue taliui 'oku mālohi ...

<006>

Taimi: 1050-1055

Kalake Pule Le'ole'o: ... angé, kae pehē ki ha founa mahino 'a hono siofi 'o e fa'unga sivisivi'i.

Ko e kotoa 'a e ngaahi polokalama ngāue fakalalakaka 'oku fakapa'anga 'e he pa'anga tokoni Faka-Fale Alea 'oku siofi ia 'e he 'Ofisi o e 'Atita Seniale 'i he ta'u kotoa pea 'oku tui 'a e kupu ngāue fekau'aki ko e founa mahu'inga 'ení ki hono fakafehokotaki 'a e Fale Alea mo e

kakai (kae tautefito ki he ni'ihī 'oku nau nofo 'i he ngaahi feitu'u mama'o atu mei he loto fonua).

Fakafofonga'i 'o e Hou'eiki Fafiné

'Oku tokosi'i 'a e Fakafofonga'i atu 'o fafine ki he Fale Alea 'o Tongá pea 'i he tu'unga ma'ulalo 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi fonua temokalati kehe 'i he vahefonua Pasifiki. 'I he lolotongá ni ko e tokotaha pē 'i he Kau Fakafofonga 'e 17 'o e Kakaí (7.2%) pea ko e taha 'o e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí 'e 10 (10%) ko e fefine, ko e Minisitāá (Minisitā ki Mulí) ko e fakafofonga 'ikai fili ia 'a ia na'e fakanofa 'e he Tu'í 'i ha fokotu'u atu 'e he Palēmiá.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi lao ia ke ne fakangatangata 'a e kau atu 'a hou'eiki fafine ki he ngaahi ngāue fakapolitikalé, ka neongo ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni faka-tukufakaholo mo fakaēngāue'anga hangē ko e ngaahi sea 'i he Fale Aleá 'e hiva ma'a e Hou'eiki Nōpelé – 'a ia ko e kakai tangata kotoa – 'oku kau ia ki he 'ikai ke tokolahi 'a e kakai fefiné 'i he Fale Aleá. 'Oku totonu ke fakamu'omu'a 'a e ngāue ki he kaveinga ni 'e he Fale Aleá.

'E tokoni hono fakahoko 'e he CPA ha vakai'i 'o e ngaahi kaveinga 'oku pelepelengesi ki tangata mo fefine pe ko hono fokotu'u ha Kōmiti faka-Fale Alea fekau'aki mo e Faingamālie Tatau 'a Tangata mo Fefine. 'E toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e laó, tokolahi 'a e kau mai 'a e hou'eiki fafine 'i Tongá, pea toe vāofi ange 'a e Fale Aleá mo e ngaahi Fale Alea fakatemokalati kehe 'i he Kominiuelí, kapau 'e hoko 'a e Kau Mēmipa 'o e tafa'aki fakapolitikalé 'o fakafofonga'i totonu 'a e tu'unga fakafonua.

Makehe ange mei he Fale Alea, 'oku lahi pe 'a e ngaahi lakanga mā'olunga 'o kau ai 'a e tafa'aki fakapolitikale 'i Tonga 'oku ma'u ia 'e he kakai fefine. 'Oku kau ki ai 'a e lakanga 'o e 'Ateni Seniale, Komisiona ki he kau Ngāue Fakapule'anga, Talēkita Pule 'a e Sosaieti Sivile mo e Kalake Pule 'a e Fale Alea 'o Tonga. 'Oku ngāue foki 'a e Fale Alea ke fakalahi 'a e tokolahi 'o e kakai fefine 'i Fale Alea pea 'oku nau fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue kehekehe 'i he fakakaukau ko 'eni.

8. TOKONI, FENGAUE'AKI MO E FEVEITOKA'I FAKA-FALE ALEA

Vā Fengāue'aki mo e Kominiueli

Na'e kau 'a Tonga ki he Kautaha 'a e Ngaahi Fale Alea 'a e Ngaahi Fonua Kominiueli 'i he ta'u 1958 pea talu mei ai mo e longomo'ui 'a e kau 'a Tonga ki he ngaahi polokalama 'a e kautaha 'i he ngaahi ta'u lahi. Ko e Fale Alea 'o Tonga 'oku lekooti lelei ki hono fakakau 'enau timi Faka-Fale Alea ki he ngaahi fakataha na'e tataki 'e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea 'i he ngaahi Fonua Kominiueli 'o tatau pe 'i he Pasifiki mo e fakavaha'apule'anga (ko e ngaahi faingamālie ko 'eni 'oku meimei ke fakangatangata pe ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo e Hou'eiki Mēmipa taukei) pea mo e polokalama ako ki he hili e kakato e fili na'e fakahoko 'i he ta'u kuo 'osi ki he ngaahi Fale Alea 'i he Pasifiki. 'Oku fengāue'aki ai 'a Tonga mo e ngaahi Fale Alea kehe 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifiki hangē ko Fisi, Kilipasi, Ha'amoá, Tuvalu pea 'oku ha mai 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki vaofi 'i he tafa'aki fakapolitikale mo faka'ofisiale 'i he ngaahi Fale Alea ni.

'Oku hoko foki 'a e Fale Aleá ko e Fale Alea mahanga 'o e Fale Alea 'o 'Aositelelia Sauté. Ko e polokalama Fale Alea mahanga ko 'eni na'e kamata'i ia 'e he CPA 'i he 2007, na'e fo'u ia ke faka'ai'ai 'a e fengāue'aki mo e femahino'aki 'i he vā ngāue 'a e ngaahi Fale Aleá ke fakapapau'i 'oku nau fakakakato honau ngaahi fatongia fa'u lao, sivilisivi'i mo e fakafofongá.

‘Oku tui ‘a e ngaahi kupu ngāue fekau’aki ‘i Tongá na’e hoko ‘a e Fale Alea mahanga mo ‘Atelaité ke tokoni ‘i he ngāue ki he ngaahi polé mo e malava ‘e he Fale Aleá ke vakai’i ‘ene ngaahi ngāué mo e ngaahi founa ngāué, ka neongo ia ‘oku nau fakaongo mai ‘a e fiema’u ke fakahoko mo ha toe ngaahi ngāue. ‘E tokoni ‘a hono toe fakaloloto ange ‘a e polokalama Fale Alea mahanga mo ‘Atelaité ke toe lahi ange ai ‘a e ngaahi faingamālie ma’a e Hou’eiki Mēmipá mo e kau ngāué ‘a e Fale Aleá ke fevahevahe’aki ‘i he ngaahi founa ngāue lelei tahá mo e ngaahi pōto’i ngāue ke toe lelei ange ai ‘a e fakahoko ngāue faka-Fale Alea ki he lelei ‘a e kakai ‘o Tongá.

Ko e fakamatala tatau pe na’e ma’u felāve’i mo e va fengāue’aki ‘a Tonga mo e ‘Ofisi ‘i he Pasifikí ‘a e Kautaha ki he Ngaahi ...

<006>

Taimi: 1055-1100

Kalake Pule Le’ole’o: ... Pule’anga Fakatahataha ki he Ngaahi Polokalama Fakalakalaka. Lolotonga e fiefia ‘a e fonua ‘i he ngaahi fengāue’aki vāofi ko ‘eni ‘i he tafa’aki ‘o e feliuliuaki ‘o e ‘ea pea mo hono tataki ‘e he Fale Alea ‘a e Fakataha ‘a e Kautaha ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha felāve’i mo e temokalati ‘o ngāue’aki ‘a e ‘initaneti ‘i Siulai ‘o e ta’u kuo’osi, pea kuo ‘ohake ‘e he kupu ngāue fekau’aki ‘a e fiema’u ke toe fakamālohia ange ‘a e ngaahi vā fengāue’aki mo e ngaahi sino kehe.

IV. NGAahi TEFITO’I TAUMU’A MAHU’INGA ‘A E FALE ALEA

9. TU’UNGA ‘ATAA, FAKAFAINGOFUA MO E KAU ATU

Va’a Ako

Na’e hā mei he talatalanoa mo e Fakafofonga ‘o e ngaahi kautaha tufaki ongoongó ‘oku fakafiemālie pē ‘a e tu’unga faka’atā ‘o kinautolu ki he Fale Aleá, kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipá. Kuo fa’u foki ‘e he Fale Aleá ha tohi fakahinohino ma’a e kau faiongoongó (Tohi Fakahinohino ‘a e Kau Faiongoongó ki he Fale Alea ‘o Tonga) ‘a ia ‘oku hā ai ‘a e ngaahi fakamatala mahu’inga ‘i he ngaahi founa fekumi, tānaki mo fa’u ‘a e ngaahi ongoongo fekau’aki mo e ngaahi ngāue faka-Fale Aleá ‘i ha founa ‘oku faingofua, potupotu tatau pea hōhōa tatau.

Fekau’aki mo e tu’unga ‘atā ki he Fale Aleá ma’a e ni’ihi faingata’a’ia fakasinó, ‘oku ‘i he tu’unga fakafiemālie pē ia ‘i he fale fakataimi ‘oku lolotonga ngāue’aki ‘e he Fale Aleá, kā ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e toe ‘atā ange ‘a e ‘api faka-Fale Alea fo’ou mo tu’uma’u ‘a ia ‘e maau ‘i he 2026.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue mahu’inga ‘oku fakahoko mei Fale Alea ke fakapapau’i ‘oku mahino ki he kakai ‘o e fonua ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Fale Alea, pea ‘oku mahino ‘a e ngāue lelei ‘oku fakahoko ‘e he Va’a Ako ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki hono fakahoko ‘a e ngaahi polokalama ako ki he ngaahi tukui kolo ‘o tatau pe ‘i Tongatapu mo e ngaahi tukui motu. ‘I he vakai ki he ngaahi vā fengāue’aki mo e ngaahi sōsaieti sivile, ‘oku fiema’u ke toe lahi ange ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku tuku mai ‘i he uepisaiti ‘a e Fale Alea ‘o fakaikiiki mai ai ‘a e ngaahi Lipooti kuo ngāue ki ai ‘a e ngaahi Komiti, ‘asenita faka’aho ‘a e Fale Alea, ngaahi fakamatala fekau’aki mo e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea kae malava ‘a e ngaahi hoa ngāue ko ‘eni ke nau ‘ilo mo muimui’i lelei ‘a e ngaahi fakahoko fatongia ‘a e Fale Alea.

‘Oku ‘i ai pe ‘a e faingamālie mo e founa ‘oku ngāue’aki ‘e he Fale Alea ke fakapapau’i ‘oku kau mai ‘a e kakai ‘o e fonua ki he’ene ngaahi ngāue. Fakatatau ki he Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Fale Alea (Tu’utu’uni 131), he ‘ikai ngāue ‘a e Fale Alea ki he Lao Fakaangaanga hili hono lau ‘uluaki ‘i he vaha’ataimi ko e uike ‘e ua (malava pe ke toe lōloa ange pea ‘oku fakahoko ‘eni ke fakafaingamālie’i ‘a e kakai ‘o e fonua ke fakahū mai ha’anau fokotu’u ki he Komiti Tu’uma’u ki he Lao). Kae kehe ‘i hono faka’eke’eke ‘o e kupu ngāue fekau’akí na’e mahino mei ai ‘a e tātāitaha ‘a e hoko ‘a e me’a ko eni.

‘Oku ha ngali lahi ‘eni makatu’unga mei he tōnounou ‘a e Fale Alea ‘i he founa mo e taimi hono ‘oatu ‘a e ngaahi fakamatala ki he kakai ‘o e fonua felāve’i mo e ngaahi ngāue ‘oku kei fakahoko ki ai ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea. Neongo ‘oku fakamafola hangatonu atu ‘a e feme’a’aki ‘i he Falé fekau’aki mo e ngaahi Lao Fakaangaangá (kongā lahi ‘i he letiō mo e ope foki), ko e ngaahi ngāue ia ‘i he ngaahi Kōmití ‘oku ‘ikai fakamafola ia. ‘Oku tōnounou ‘a e founa ngāue ia ko ‘ení mei he founa ‘oku ngāue’aki ‘e he ngaahi Fale Alea kehe ‘o e Ngaahi Fonua Kominiuelí ‘a ia ‘oku fakahoko atu ki he kakai ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Kōmití koe’uhí ko e kongā ia ‘o e ngaahi naunau ‘o e Fale Alea fakatemokalati ‘oku ho’ata kitu’a mo e taliui ‘ene ngāué.

‘Oku ‘i ai pē ngaahi taimi ia ‘oku tonu ‘a e ‘ikai ke fakamafola mai ‘a e ngaahi ngāué, hangē ko e taimi ‘oku fakahoko ai ‘a e feme’a’akí fekau’aki mo ha ngaahi naunau ‘oku pelepelengesi fakakomesiale, ka neongo ia, ‘oku ‘ikai totonu ke hoko ia ko e founa ngāue angamaheni. ‘E hoko hono liliu ‘a e founa ngāué ko ha lelei ‘o e (1) toe tokolahi ange ‘a e ‘ilo ki he sivilivi’i ‘a e ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Ngaahi Kōmiti ‘a e Fale Aleá; mo e (2) toe lahi ange ‘a e ngaahi faingamālie ‘oku tuku atu ki he kakai ke nau kau mai ki he ngaahi ngāue fakapolitikalé. Te ne toe fakamamafa’i foki ki he kakai ko e Fale Aleá ko e sino ‘oku tau’atāina pea ho’ata kitu’a ‘oku ngāue ma’a kinautolú. ‘Oku mātu’aki mahu’inga ke liliu ‘i he taimi ni pē ‘a e founa ngāue lolotongá ‘a ia ko e ‘ikai ke ‘ataa ‘a e ngaahi fakatahá.

FOKOTU’U 17

‘Oku totonu ke ‘ataa ‘a e ngaahi fakataha ‘a e ngaahi Kōmiti ‘a e Fale Aleá, ke faka’ai’ai ‘a e kau mai ‘a e kakai ki he ngaahi ngāue fakapolitikalé, pea pukepuke ‘a e naunau tefito ‘o ha Fale Alea fakatemokalati ‘oku ngāue kakato. (Me’afua 6.3.1 ...

<007>

Taimi: 1100-1105

Kalake Pule Le’ole’o: ... Kuo pau ke ‘oatu ha ngaahi faingamālie ki he kakai ke fakahoko mai ha’anau fokotu’u ki he ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá mo e Kōmití, kau ai ‘a e patisetí).

Eiki Sea: Mālō Kalake, te u ta’ofi koe ai Hou’eiki ko ‘etau taimi ‘oku Tu’utu’uni ke tau mālōlō he taimi ni.

(Na’e mālōlō ai ‘a e Falé.)

<007>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ki he Kalake ke hoko atu hono lau mai e lipooti.

Kalake Tēpile: Tau hoko atu he peesi 34, palakalafi fika 2 ki lalo.

‘E malava ke ngāue’aki ‘a e uepisaiti ‘a e Fale Alea ki hono tuku atu ke ‘ilo ‘e he kakai ‘a e ngāue ‘oku lolotonga fakahoko ‘e he Fale Alea. Neongo ‘oku ‘i ai e ngaahi tafa’aki ‘o e uepisaiti ‘oku tauhi lelei hono tuku mai e ngaahi fakamatala (hangē ko e miniti ‘o e fakataha ‘a e Fale Alea, ongoongo tuku atu mo e tohi māhina fakata’u). ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala (ngaahi lao, komiti, me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa) ‘e lelei ke toe mahino ange. Ko e uepisaiti ko e fuofua ma’u’anga fakamatala ia ‘e malava ‘a e kakai ‘o e fonua ‘o ako ai fekau’aki mo e Fale Alea. ‘Oku mahu’inga ke faingofua pea mahino ngofua ‘a hono ngāue’aki ‘o e uepisaiti.

Fokotu’u 18

‘Oku totonu ke ngāue ‘a e Fale Alea ke fakalelei’i ‘ene uepisaiti, ke fakapapau’i ‘oku ‘oatu ai ‘a e ngaahi fakamatala fakamuimui taha pea faingofua mo mahino ki he kakai. (Me’afua 6.3.2 – Kuo pau ke tuku atu ‘a e fakamatala ki he kakai ‘i ha taimi lelei fekau’aki mo e ngaahi kaveinga ‘oku lolotonga fakakaukau’i ‘e he Fale Alea).

10. TU’UNGA FAKA-‘ULUNGAANGA ‘O E PULE LELEI

‘Ata Kitu’a mo e Ngeia

‘Oku te’eki ke ‘i ai ha tu’utu’uni faka’ulungaanga ma’a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Neongo ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi fakataha mo e ngaahi fatongia ‘o e Fale Alea pea ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ai ‘oku felāve’i mo e faka’ilo ha Minisitā pe ko ha Fakafofonga Nōpele pe Fakafofonga ‘o e kakai. ‘Oku meimei ko e tokolahi taha ‘o e ni’ihi na’e faka’eke’eke ki he ngāue ni na’a nau pou pou ke fa’u ha Tohi Tu’utu’uni Faka’ulungaanga ma’a e Hou’eiki Mēmipa.

‘Oku ‘ikai foki ha founa ia ‘oku fiema’u ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ke nau fakahā ‘enau ngaahi pisinisi pea hangē pe ko e Tohi Tu’utu’uni Faka’ulungaanga, meimei ko e tokolahi taha ‘o kinautolu na’e talanoa ki ai ‘a e timi ngāue ni na’a nau loto ke fa’u ‘a e tohi ngāue ni. Ko e fa’u ko ia ‘o ha lēsisita ‘o e ngaahi pisinisi pea ‘atā atu ki he kakai ‘oku ne faka’ai’ai ‘e ia ‘a e founa ngāue ‘oku ‘atā tau’atāina mo ho’ata kitu’a.

Fokotu’u 19

‘Oku totonu ke fa’u ‘e he Fale Alea ha Tohi Tu’utu’uni Faka’ulungaanga mo ha Tohi Lesisita ‘o e Ngaahi Pisinisi ma’a e Hou’eiki Mēmipa ‘a ia te ne faka’ai’ai ‘a e ho’ata kitu’a ‘a e ngaahi ngāue, toe falala’anga ange ‘a e Fale Alea pea ofi ange ‘a Tonga ki he ngaahi founa ngāue lelei taha ‘oku fakahoko fakavaha’apule’anga. (Me’afua 11.1.1 – ‘Oku totonu ke tauhi ‘a e Hou’eiki Fale Alea ki ha tu’unga mātu’aki ma’olunga ‘aupito ‘a e taliui, ho’ata kitu’a pea ngāue tokanga foki ‘i he fakahoko ‘a e kotoa ‘o e fengāue’aki mo e kakai kae pehē ki he ngaahi ngāue faka-Fale Alea kau ai ‘a e mātu’aki faipau ki he Tohi Tu’utu’uni Faka’ulungaanga mo e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Fakahā ‘o e Ngaahi Pisinisi.).

Peesi 36 NGAARI FOKOTU’U

FOKOTU’U 1

‘Oku totonu ke hokohoko atu ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ki hono faka’ai’ai ‘a e kau mai ‘a e ngaahi kulupu ‘oku fakakehekehe’i ‘i he sōsaieti ki he ngāue fakapolitikale pea fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko eni kimu’a ‘i he fili lahi pea ke fakapapau’i ‘oku ‘ilo lahi ki ai ‘a e hou’eiki fafine ke nau kau ki he fili pea ‘i ai ha faingamālie ke fili kinautolu. (Me’afua 1.2.2 – ‘Oku tonu ke ‘i ai ha ngaahi me’afua ki hono faka’ai’ai ‘a e kau mai ‘a e ngaahi kulupu ‘oku fakakehekehe’i ‘i he sōsaieti ki he ngaahi ngāue fakapolitikale ke fakapapau’i ‘oku a’usia ‘a e ngaahi taumu’a).

FOKOTU’U 2

Totonu ke fakapaasi he Fale Alea ha lao ke faka’atā ‘a e kau fakamo’oni, kinautolu ‘oku fakahū atu ha ngaahi fokotu’u mo e kakai mei hono faka’ilo hia koe’uhī ko ‘enau kau atu pea tokoni ki he ngaahi ngāue ‘a e Fale Alea. (Me’afua 1.4.1 – ‘Oku malu’i ‘a e Fale Alea ‘e he tau’atāina ke lea mei he faka’ilo. Kuo pau ke malu’i ha ni’ihi mei he...

<003>

Taimi: 1135-1140

Kalake Tēpile: ... mo’ua fakalaó koe’uhi ko ha ngaahi lea kuo lea’aki mo e ngaahi ngāue kuo fakahoko lolotonga ‘a e kau atu pe tokoni fakahangatonu ki he ngaahi ngāue ‘a e Fale Alea pea kuo pau ke ta’ofi ‘a e Fakamaau’anga mei hono ngāue’aki ‘o e ngaahi lea mo e ngaahi ngāue ko iá ko ha fakamatala fakamo’oni ‘i ha fakatonutonu faka-Fakamaau’anga.

FOKOTU’U 3

‘Oku totonu ke fokotu’u ‘e he Fale Alea ha ngaahi kupu ‘i he’ene Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Fale Alea ke ta’ofi ‘a e feme’a’aki fekau’aki mo ha kaveinga ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’anga. (Me’afua 1.4.3- ‘Oku totonu ke malu’i ‘a e Fale Alea mei ha ala ngāue hala’aki ‘a e malu’i ‘i he tau’atāina ke lea. Kuo pau ke toki fakahoko pē ha lave ki ha ngaahi fakamatala kuo ta’ofi faka-Fakamaau’anga pe malu’i, pe ki ha ngaahi kaveinga ‘oku kei fakatatali ki ha tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga, ‘i ha ngaahi tu’unga makehe pea ke manatu’i ‘a e mavahevahe ‘o e ngaahi mafai ‘o e Fale Alea mei he Fakamaau’anga.)

FOKOTU’U 4

‘Oku totonu ke fakatonutonu ‘e he Fale Alea ‘e ne Tohi Tu’utu’uni ke faka’atā ha totonu mo ha founa ngāue ki he kakai ke ‘omai ha’anau tali pē fakamatala fekau’aki mo ha kaveinga ‘oku ‘ohake ai honau hingoa ‘i he Fale Alea.

FOKOTU’U 5

‘Oku totonu ke fakamālohia ‘a e Ma’u Mafai Vāhenga ke faka’atā ia (kae ‘ikai ko e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea) ke nau fokotu’u mai ‘a e tu’unga vāhenga mo e ngaahi

monū'ia oku totonu ke ma'u 'e he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea mo e kau ngāue. (Me'afua 1.5.2 – 'Oku totonu ke 'i ai ha sino tau'atāina pe founa ngāue ke ne fakapapau'i 'a e vāhenga, ngaahi monū'ia (*benefits*) mo e ngaahi monū'ia fakalao kehe 'a e Hou'eiki Fale Aleá.)

FOKOTU'U 6

'Oku totonu ke fakalahi 'e he Fale Alea 'enau ngaahi polokalama ako fakataukei ke fakalalakaka 'a e 'ilo mo e taukei fakapalofesinale pea ke toutou fakahoko 'eni 'i he vaha'a 'o e Fili Lahi lolotongá mo e Fili Lahi hoko pea fakapapau'i 'oku 'atā 'a e ngaahi faingamālie kotoa ko 'eni ki he kotoa 'o e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea. (Me'afua 1.6.2-Kuo pau ke fakahoko 'e he Fale Alea ha ngaahi ngāue ke tokoni'i 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá 'i hono fakahoko honau ngaahi fatongia faka-Fale Alea)

FOKOTU'U 7

'Oku totonu ke fakahoko hono vakai'i mo fakalelei'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Alea 'e ha Kōmiti Fekau'aki 'a e Fale Aleá 'i ha vaha'ataimi pau pea ko e ngaahi liliu 'e fokotu'u mai ke toki tali pē kapau 'e lotu ki ai 'a e tokolahi 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá (Me'afua 2.1.3 - Kuo pau ke toutou vakai'i mo fakalelei'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni, Ngaahi Founa Ngāue mo e Ngaahi Ngāue 'a e Fale Aleá 'i ha vaha'ataimi pau ke fakapapau'i 'a e tu'unga lelei mo taau 'ene fua fatongia).

FOKOTU'U 8

'Oku totonu ke monomono 'e he Fale Aleá 'ene Tohi Tu'utu'uni ke fakakau 'a e ngaahi kupu ke lava 'e he Kapineti pe ko e Fale Alea ke ui ha fakataha makehe 'i ha taimi 'o ha ngaahi fiema'u fakavavevave. (Me'afua 2.3.3 - Kuo pau ke fakamahino pau ha ngaahi founa ngāue 'a e Fale Aleá ke ui ha'ane ngaahi fakataha makehe/Me'afua 2.3.4 -Ngaahi tu'utu'uni 'oku ne faka'atā 'a e Pule'angá ke ui ha fakataha makehe 'a e Fale Aleá).

FOKOTU'U 9

'Oku totonu ke tuku atu 'i he uepisaiti 'a e Fale Aleá 'a e ngaahi 'asenita mo e ngaahi tohi ngāue kehe fekau'aki mo e ngāue 'a e Fale Aleá 'i ha taimi fe'unga koe'uhí ke toe lelei ange pea lahi ange 'a e faka'ilo mo e kau mai 'a e kakai 'o Tongá ki he ngāue 'a e Fale Aleá (Me'afua 2.4.4 – Kuo pau ke 'i ha tohi māhina ngāue fakata'u faka-Fale Alea ke faka'ai'ai 'a e ho'ata kitu'á).

FOKOTU'U 10

'Oku totonu ke fokotu'u 'e he Fale Aleá ha ngaahi founa kehekehe 'a hono faka'ilo atu 'a e ngaahi founa ngāue ki he ngaahi tangi mo fakapapau'i 'e faingofua pē hono ma'u 'e he kakaí 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni. (Me'afua 2.7.1 – Kuo pau ke 'i ai 'a e ngaahi founa ngāue 'a e Fale Aleá ke faka'atā 'a hono fakakaukau'i lelei 'a e ngaahi tohi tangi).

FOKOTU’U 11

‘Oku totonu ke toe vakai’i ‘e he Fale Alea ‘a e lahi ‘ene ngaahi Kōmití pea ke fakahū atu ki he ‘ene Ngaahi Tu’utu’uni ha ngaahi kupu ke fakapapau’i ko e Hou’eiki Mēmipa ‘ikai Kapinetí pē ‘e mēmipa ‘i he ngaahi Kōmití (Me’afua 3.1.2 – Kuo pau ko e vahevahe ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmití ke fakakau atu ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e fa’ahi ‘oku tokolahi tahá mo e fa’ahi ‘oku tokosi’i pea ke ho’ata mei ai ‘a e fa’unga fakapolitikale ‘o e Fale Aleá).

FOKOTU’U 12

‘Oku totonu ke monomono ‘e he Fale Alea

<004>

Taimi: 1140-1145

Kalake Tēpile: ... ‘ene ngaahi tu’utu’uni ke foaki atu ki he ngaahi komiti ha mafai ke ui ha ni’ihi, tānaki mai ha ngaahi pepa mo fokotu’u ha ngaahi founga ke fakapapau’i ‘oku fakakaukau’i lelei ‘a e ngaahi fokotu’u ‘oku fakahū mai mei he kakai ko e kongá ‘o ‘enu sivilivi’i ‘a e lao. (Me’afua 3.2.1 – Kuo pau ke ma’u ‘e he ngaahi komiti ‘a e mafai ke fekau’i ha ni’ihi, ngaahi pepa mo e ngaahi lekooti pea kuo pau ke kau atu ki he mafai ko ‘eni ‘a e kau fakamo’oni mo e fakamatala fakamo’oni mei he tafa’aki ‘a e Pule’anga kau ai ‘a e kau ‘ofisiale/Makatu’unga 3.2.5 – Kuo pau ke fiema’u pea ma’u mai ‘e he ngaahi komiti ha ngaahi fokotu’u mei he kakai fekau’aki mo e ngāue ‘oku ‘iate kinautolu pea tuku atu mo ha taimi fakapotopoto ke teuteu ai ha ngaahi fokotu’u tohi).

FOKOTU’U 13

‘Oku totonu ke ngāue ‘a e Fale Alea ki hono vakai’i ‘a e ngaahi lao ki mu’a hono kamata ngāue’aki ke vakai’i ‘a e ngaahi uesia ‘e ala hoko mei hono ngāue’aki pea pehē ki hono vakai’i ‘a e lao hili hono kamata ngāue’aki ke siofi ‘a e founga hono ngāue’aki ke toe lelei ange ‘a e tu’unga ‘o ‘ene fa’u lao. Pea ke fakapapau’i ko e tu’unga lelei taha ia ma’a e kakai ‘o Tonga. (Kuo pau ke faka’ai’ai ‘e he Fale Alea ‘a e ngāue ki hono vakai’i ‘o e tu’unga ‘o e lao ‘i hono fatu ‘o e lao, ngaahi tu’utu’uni ngāue mo e patiseti/Me’afua 6.2.4 – Kuo pau ke fokotu’u ‘e he Fale Alea ha ngaahi founga ngāue ki hono toutou vakai’i taimi pau ‘a e fakahoko totonu mo e ngaahi ola ‘o e lao).

FOKOTU’U 14

‘Oku totonu ke fakatonutonu ‘e he Fale Alea ‘a e Ngaahi Talafatongia ‘o e ngaahi Komiti Tu’uma’u fekau’aki ke fakakau atu ki ai ‘a hono vakai’i fakalukufua ‘o e Va’a Fakakautau ‘a Tonga, malu’i mo e ngaahi ngāue tānaki fakamatala pea ke fakapapau’i ‘oku faipau ‘a e fonua ki he’ene ngaahi tukupā fakavaha’apule’anga kau ai ‘a e Ngaahi Taumu’a Fakalalakaka Tu’uloa. (Me’afua 7.1.3 – Kuo pau ke kau atu ki he mafai vakai’i fakalukufua ‘o e Fale Alea ‘a hono vakai’i totonu ‘o e va’a fakakautau, malu’i mo e ngaahi ngāue tānaki fakamatala/Me’afua 7.1.5 – Kuo pau ke kau atu ki he mafai vakai fakalukufua ‘o e Fale Alea fakafonua ‘a hono vakai’i fakalukufua ‘o e faipau ki he ngaahi tukupā ki he ngaahi talite fakavaha’apule’anga kau ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi totonu ‘a e tangata mo e Ngaahi Taumu’a Fakalalakaka Tu’uloa).

FOKOTU’U 15

‘Oku totonu ke fokotu’u ‘e he Fale Alea ha Komisoni Tau’atāina ki he Ngaahi Totonu ‘a e Tangata mo e Sino Ngāue Kakato ki hono Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu ‘i he vave taha. ‘Oku totonu ke ‘i ai ha kau ngāue mo ha ngaahi naunau ngāue fe’unga ‘o e ongo sino ni ke fakahoko kakato ‘a ‘ena ngaahi ngāue. (Me’afua 7.1.7 – Kuo pau ke fokotu’u he Fale Alea ha Komisoni ki he Ngaahi Totonu ‘a e Tangata pē lakanga tatau mo ia pea mo ha’ane tu’utu’uni ngāue ke malu’i ‘a hono fakaehaua ‘o e ngaahi totonu ‘a e tangata/ Me’afua 7.1.8 – Kuo pau ke ma’u ‘e he Fale Alea ‘a e ngaahi lipooti fakata’u pea ke sivilivi’i ‘a e ngaahi ngāue ‘a e kotoa ‘o e ngaahi sino tau’atāina faka-Konisitūtone hangē ko ha ngaahi Komisoni ki he Ngaahi Totonu ‘a e Tangata, ngaahi sino ki hono fakafepaki’i ‘a e ta’efaitotonu mo e kau ‘Omipatimeni pea kapau ‘e lava ke muimui’i ha ngaahi kaveinga na’e ‘ohake ‘i he’ enau ngaahi lipooti).

FOKOTU’U 16

‘Oku totonu ke fokotu’u he Fale Alea ha ‘Ofisi Patiseti faka-Fale Alea ke nau ‘oatu ki he Hou’eiki Mēmipa ha tokoni tau’atāina mo ‘analaiso ‘a e ngaahi kaveinga fakapatiseti mo fakapa’anga. ‘Oku totonu ke fakanaunau kakato ‘a e ‘ofisi pea ‘oku totonu ke ne ma’u ‘a e tokoni mei he ngaahi ma’u mafai fekau’aki. (Me’afua 7.2.6 – Kuo pau ke ‘atā ki he Fale Alea ‘a e ngaahi naunau sivilivi’i fakapa’anga fe’unga mo e, pē mataotao patiseti mo fakapa’anga tau’atāina ke fakapapau’i ‘oku fakahoko totonu ‘a e vakai fakapa’anga fakalukufua).

FOKOTU’U 17

‘Oku totonu ke ‘atā ‘a e ngaahi fakataha ‘a e ngaahi Komiti ‘a e Fale Alea ke faka’ai’ai ‘a e kau mai ‘a e kakai ki he ngaahi ngāue fakapolitikale pea pukepuke ‘a e naunau tefito ‘a ha Fale Alea Fakatemokalati ‘oku ngāue kakato. (Me’afua 6.3.1 – Kuo pau ke ‘oatu ha ngaahi faingamālie ki he kakai ke fakahoko mai ha’anau fokotu’u ki he ngaahi ngāue ‘a e Fale Alea mo e komiti kau ai ‘a e patiseti).

FOKOTU’U 18

‘Oku totonu ke ngāue ‘a e Fale Alea ke fakalelei’i ‘ene uepisaiti ke fakapapau’i ‘oku ‘oatu ai ‘a e ngaahi fakamatala fakamuimui taha pea faingofua mo mahino ki he kakai. (Me’afua 6.3.2 – Kuo pau ke tuku atu ‘a e fakamatala ki he kakai ‘i ha taimi lelei fekau’aki mo e ngaahi kaveinga ...

<005>

Taimi: 1145 – 1150

Kalake Tēpile: ... ‘oku lolotonga fakakaukau’i ‘e he Fale Aleá).

FOKOTU’U 19

‘Oku totonu ke fa’u ‘e he Fale Aleá ha Tohi Tu’utu’uni Faka’ulungaanga mo ha Tohi Lesisita ‘o e Ngaahi Pisisi ma’a e Hou’eiki Mēmipá ‘a ia te ne faka’ai’ai ‘a e ho’ata kitu’a ‘a e ngaahi ngāue, toe falala’anga ange ‘a e Fale Aleá pea ofi ange ‘a Tonga ki he

ngaahi founa ngāue lelei taha ‘oku fakahoko fakavaha’apule’angá. (Me’afua 11.1.1 – ‘Oku totonu ke tauhi ‘e he Hou’eiki Fale Alea ki ha tu’unga mātu’aki ma’olunga ‘aupito ‘a e taliuí, ho’ata kitu’á pea ngāue tokanga foki ‘i he fakahoko ‘a e kotoa ‘o e fengāue’aki mo e kakaí kae pehē ki he ngaahi ngāue faka-Fale Aleá kau ai ‘a e mātu’aki faipau ki he Tohi Tu’utu’uni Faka’ulungaangá, mo e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Fakahā ‘o e Ngaahi Pisinisi).

Peesi 41 – NGAABI HOA NGAUE FEKAU’AKI

Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga

Hon. Dr. Uhilamoelangi Fasi

Mēmipa Fale Alea

Hon. Dr. Aisake Valu Eke

Mēmipa Fale Alea

Hon. Johnny Grattan Vaea Taione

Mēmipa Fale Alea

Kau Ngaue Faka-Pule’anga

Ms. Linda Folaumoetu’i

‘Ateni Seniale

Mr. Sefita Tangi

‘Atita Seniale

Mr. Pita Vuki

Supavaisa Fili, Komisoni Fili

Ms. Victorine Kioa

‘Ofisa Pule Ngāue, Komisoni ‘a e Kau Ngāue Fakapule’anga

Kau Ngaue ‘a e Fale Alea

Ms. Gloria Pole’o

Kalake Pule ‘a e Fale Alea ‘o Tonga

Dr. Sione Vikilani

Tokoni Kalake

Ms. Malia Ma’asi

Va’a Pa’anga ‘a e Fale Alea ‘o Tonga

Ms. Sulia Makasini

Taki ‘o e Va’a Kōmiti ‘a e Fale Alea

Ms. Linda Filiai

‘Ofisa Ako ‘a e Fale Alea ‘o Tonga

Fakafofonga mei he Ngaahi Kautaha Tufaki Ongoongo

Mr. Siaso Lavaka

Fakafofonga mei he Ngaahi Kautaha Tufaki Ongoongo ‘i Tonga

Sosaieti Sivile

Ms. Keasi Pongi

Tālekita Pule, Fakataha’anga Sosaieti Sivile ‘a Tonga

Mālō ‘Eiki Sea.

Fakamālō’ia ‘Eiki Sea lava lau kakato Lipooti mei he CPA

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he kalaké hono lau kakato mai e lipooti ko ení. Hou’eiki ko e lipooti ko ení na’e talu hono fatu mai meí he ngaahi ta’u ko ē kuohilí ka ‘oku, fakamālō ki he kau ngāue pea ko eni kuo ‘osi fakatokanga’i pe ‘e he lipootí ni na’e tokoni ki hono fatu e lipooti ko ení.

Hou’eiki ko e ngaahi fokotu’ú ‘oku 19 pea ko u tui ko e kongá lahi ‘o e ngaahi fokotu’u ko ení ‘oku tali lelei pe ‘e he Hou’eiki’i pea ‘oku ‘i ai e ‘ū fokotu’u heni ko u tui mahalo ‘oku pelepelengesi hono tālanga’í, fiema’u ke toe fai ha talanoa ki ai. ‘I he ‘ene pehē ko e me’a ‘oku pehé ni Hou’eiki kapau ‘oku mou tali e lipootí, tau tali. ‘O kapau ‘oku ‘ikai ke mou loto ke tali ka ‘oku fiema’u ke toe tālanga’i ha kongá ‘o e ‘ū lipootí, ko e me’á ‘e lava pe ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō pea kapau ‘e iku ‘o ‘ave pe ki ha toe komiti ‘oku loto ki ai e Falé ni, ‘oku ‘atā e Komiti ko ē Ngaahi Totonu e Fale Aleá ‘a ia ‘oku ‘ia nautolu ‘a e fatongia hono vakai’i ‘a e ngaahi me’a pehé ní. Pe ko ha’amou fili mai ha Komiti Fili ke tukuhifo ki ai e ngāue ko ení.

‘Oku ‘ikai ko ha me’a si’isi’i eni te tau lava veteki pe he uiké ni. Ko u tui ko e kongá lahi e ‘u me’a ko ení ‘oku fiema’u ke tau toe fakakaukau loloto ki ai, ka mou tataki mai e feme’a’akí Hou’eiki pe ko fē feitu’u ‘oku mou fiema’u ke iku ki ai e lipootí. ‘Eua 11 me’a mai.

Taniela Fusimālohi: Sea, mālō ‘aupito e, ‘a e ma’u e faingamālié pea ko u fakamālō atu ki he Feitu’u na ‘i he ngāue ko ení. He ko ‘ene mahino ki he motu’á ni ‘a e kakano ‘o e lipooti ko ení, ko e kau kitautolu he mu’omu’a, Fale Alea ‘oku mu’omu’a ki hono ngāue’aki ‘o e ngaahi me’afua ko ení pe ko e *benchmarks*. ‘A ia ko ‘eku mahino’i na’e fuofua fatu e ngaahi me’a ia ko ení he 2006 pea fakalelei’i he 2018 pea ko eni kuo fai ‘e he Feitu’u na ‘a e ngāue ko hono fakakau atu ‘o ‘etau Fale Aleá ki he me’a faka-Kominiueli ko eni ko ha ngaahi me’afua pe ko e *benchmark* ke fusi ki ai ‘a e ngāue ‘a ho Falé ki he leleí. Pea ko ‘eku ma’u meí he lipootí ‘a e taumu’a lahi ‘o e ngāue ko ení koe’uhí ko e fakatemokalati’i pea mo e pule leleí.

Sea ko ‘eku fehu’i ‘aku Sea ‘i he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘etau lipootí ‘oku mahino kiate au na’e ‘i ai e ‘a’ahi mai meí he CPA, fai e ngāue mo e kau ngāue ‘a e Falé pea mo e kongá e kau Fakafofongá ki hono filifili ko fē ‘a e ngaahi me’afua ‘e fai ki ai ha ngāue ‘o ho Falé. Pea ko ‘eku mahino’i meí he lipooti ko ení na’e fili ‘e he lipootí ‘a e me’afua ‘e 21. Ka ko e ma’u ‘a e motu’á ni ‘i he’eku vakai ki he me’a ko ē na’e fatu he 2018, ko e kulupu ‘e 11 ...

<006>

Taimi: 1150-1155

Taniela Fusimālohi: ... pea ‘oku ‘i ai mo e, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’afua ai ‘e 132.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fehu’i pe Sea. Hangē pe ko ho’o tu’utu’uni Sea ko ‘etau vakai’i pe ko e hā e *treatment*, pe te tau tipeiti’i e taimi ni pe te tau ‘ave ki ha komiti. Ko e hangē ko e me’a ko ē ‘a ‘Eua 11 ‘a ia ‘oku talanoa leva ia ki he *content* pea ‘o kapau ‘oku pehē ‘e he Feitu’u na Sea ke tipeiti’i pe tukuhifo ki he Komiti Kakato. Ka ko e, ko e tui ia e motu’a ni ko ho’o me’a pe ‘e, pe ko e hā ‘a e founga te tau ‘unu ‘aki ai kimu’a, kimu’a pea tau toki tipeiti mālo Sea.

Taniela Fusimālohi: Sai pe ‘e a’u atu pe ki ai ‘eku malanga.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku mahino pe me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

‘Eiki Sea: Ko u fakaongoongo atu au ke ke tau ki he poini. ‘Oku tau kei fononga atu

Taniela Fusimālohi: Ko ia ko ‘eku fehu’i Sea he ...

‘Eiki Sea: Ho’o fakamatala ‘oku te’eki ke tau.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko ‘eku fehu’i Sea he peesi 3 ‘oku pehē ‘e he lipooti ko e kongā lahi ‘a e ngaahi me’afua ia ko eni kuo ‘osi maa’usia ‘e hetau Fale Alea. Ka ko ‘eku vakai pe ko ē ki he, ki he me’afua ko eni ‘e 132. ‘Oku ‘ikai ke u tui au na’e liliu mai ‘a e ngaahi me’afua ia ke tau, ke tau sio ki ai ka ko ‘eku mahino ia ko e me’afua ‘e 132.

Pea ko e anga ko ē ‘eku vakai fakalukufua ki he ngaahi me’afua, ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e kaunga mai ki he ‘etau lipooti ia mo e me’afua kehe ‘e 28, ‘i he anga ko ē ‘eku vakai. Kapau te u ‘oatu pe ‘e au ha fakatātā ‘a ia ko e taha ko e ngaahi me’a fekau’aki pea mo e fakamaau totonu, *natural justice*. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi me’a ia heni ‘oku fekau’aki mo e ngaahi komiti ke toe fakamafai’i ange e ngaahi komiti ke nau lava ‘o fai ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ki he lelei ‘a e kakai.

Fokotu’u ‘Eua 11 tukuhifo Lipooti CPA ki he Ngaahi Me’afua Ngāue Faka-Fale Alea ki ha Komiti Fili

Ka ko ‘eku fie fehu’i atu pe Sea ki ha’o fakamā’ala’ala, ‘e ‘atā nai kapau ‘e tukuhifo eni ia ki ha Kōmiti ke toe ala atu pe Komiti ki he ngaahi me’afua fakalukufua. Ke ne hanga pe ‘o toe hulu mai mo toe to’oto’o pe mei ai ha ngaahi me’a ke monomono ‘aki ‘a e ngaahi fokotu’u ‘e 19 ko eni ‘oku fai ki ai e tālanga. Ka ko u pou pou au ia Sea ke tukuhifo ki ha, ki ha Komiti.

Na’e ai foki ho’o me’a he ‘etau Fale Alea ‘i he kongā pe kimu’a he ta’u ni ‘o pehē, ko e lipooti ko eni ‘e a’u mai. Pea ko ‘etau ngaahi Tu’utu’uni ‘e fai hono *review* ‘ana mo toe vakai’i hifo ia he Komiti Lao. Ka koe’uhi ‘oku matalahi e ngaahi fokotu’u ia pe ko e hā pe me’a e Feitu’u na ka ko u pou pou au ia ke tuku angé ki ha komiti pē.

Ka ko e me’a eni ‘oku ou manavasi’i ki ai Sea ko ‘etau ‘u komiti ko e tuku paasi atu pe ko ē fo’i pulu pea lele ai pe ‘o tuku mai e laine tata’o kae lele ai pe ia ‘o ‘ikai ke ‘ilo pe ‘oku lele ia ki fe? Kae fiu tali atu e Fale Alea ia mo e kakai ki he komiti ke ‘omai e me’a. Ka ko ‘eku pehē

ke 'ai ange kapau 'e tukuhifo pea tukuhifo ki ha Komiti Fili ko ē 'oku lele atu pe pea lele mai. Ka 'oku 'ikai ke lele ia 'o lele ai pe ia pea tau nofo tautolu 'o tali pe 'oku lele ia mo e me'a ki fe 'ia. Ka ko u fokotu'u ia Sea, 'ai ha kau tangata ki he Komiti ko eni 'oku oma atu pe pea oma mai pea ko 'eku 'uhinga ko ē, oma atu pea oma mai, ke fakafoki mai pe 'enau komeni he uike kaha'u pe Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11 'ikai ke u tui au ko ha palopalema e me'a ko ena 'i he lipooti ko eni. 'Uluakí ko e Ngaahi Komiti Fili ko ē 'oku mou fa'a fa'u 'oku fa'u e fatongia ia mo e fehu'i 'o fu'u fālahi pea 'alu e Komiti ia 'o hē. 'O tau fiu fakaongoongo atu tautolu ta ko ē 'oku te'eki ke fakataha e Komiti ia pe 'oku fiu fakaongoongo e Komiti ia pe ko e hā 'enau me'a 'oku ō fekumi.

Ko eni 'oku mahino 'aupito e lipooti ko eni ko e 'alu e Komiti 'o vakai'i 'a e ngaahi fokotu'u 'e 19 ko 'enau kamata pe mei he taha. Taha, loto e Komiti ke fakahoko fokotu'u mai e Komiti ki Fale Alea ke tau ngāue ki ai, 2, 3, ko 'ene a'u pe ki he 19 'osi mahino e fokotu'u 'e Komiti pe 'oku nau tali e 19 pe 'oku nau tali pe 15. Ko e fatongia e Komiti ke nau ō fakatotolo ki founa ngāue 'oku fokotu'u he lipooti pea nau fokotu'u mai ki he Fale pe 'e tali 'e he Fale pe 'ikai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea pea kapau ko ia Sea pea ko u volentia (*volunteer*) atu au ke u Sea 'i he Komiti Fili ko eni. Pea ke fakamafai'i au ke u hanga 'o fakahū pilīsone ha taha 'oku 'ikai ke ha'u ki he fakataha ko ē 'e ui. He 'oku fakavavevave e me'a ko eni ke mau foki mai pe mo e lipooti pe he uike kaha'u pe. Ka ko e taha ko ē 'eku fehu'i Sea ...

Tevita Puloka: Sea, na'e 'asi pe he lipooti ko ē 'oku 'ikai ngofua ke Sea tu'o 2 ha Mēmipa 'i ha Komiti. Lipooti ko ē na'e lau 'anenai.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai foki Sea ke u sea au 'i ha Komiti Fili ...

'Eiki Palēmia: Sea, pou pou atu ai leva ke 'ave ki he Komiti ko ena e *Privilege* ko e 'uhinga, fu'u lahi e 'otu Komiti Sea na'e 'osi 'asi pe he lipooti. 'Ai pea mou toki feme'a'aki ai pea hangē ko ho'o me'a, tali, tali 'oku ai e fehu'i hē 3 ko ē pe ko e 4. Ka ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku 'e Fakafofonga ko e me'a 'oku lōlōa ai ko ho'o fa'a me'a ko eni 'o tākatakai hake koe 'i fē 'o me'a.

Taniela Fusimālohi: Sea, ko e *Privilege Committee* 'oku kau ia he komiti tuai taha he 'etau 'u Komiti.

'Eiki Palēmia: Sio ange ke tukuaki'i leva 'a e kau Mēmipa ko ē he ...

Taniela Fusimālohi: Sio 'oku ai 'ene me'a he, 'oku ai 'a e lipooti heni ko e 'osi eni e ta'u 'e taha ko 'ene toki foki ...

<007>

Taimi: 1155-1200

Taniela Fusimālohi: ... mai eni e me'á mei he komiti ko iá 'a e fo'i laó.

Vaea Taione: Sea tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki pehē ki he Palēmia.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Mo e ...

Taniela Fusimālohi: Ko e fakatonutonu pe ko e ...

Fokotu'u ke fakapaasi 'a e Lipooti mo e ngaahi Fokotu'u mai mei he CPA

Vaea Taione: Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e lau ko ē 'a e motu'a ni ko ē hono lau e me'a ko eni hangē pe ko e me'a na'e tokanga mai ki ai 'a, ki'i me'a ki lalo mālō, 'a 'Eua 11 Sea, fuoloa ta'u e, fuoloa ta'u hono feinga'i e me'a ko eni.

Ko e 'u fokotu'u eni ia Sea, 'oku 'ikai ke toe 'ilo pe ko e toe pe ko e toe 'ai ki ha komiti ke fēfee'i e fu'u me'a ko eni. 'Oku sai pe ia Sea ka ko e 'uhinga ko e ngaahi fokotu'u eni ia 'oku ou loto au ke tau fakapaasi ia 'etautolu Sea ka tau hoko atu 'etau ngāue he 'oku lahi. Ko e fokotu'u pe ia Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, na'e 'i ai foki 'eku fehu'i atu 'a'aku ia pe ko e 'uhinga ko e mahu'inga foki hono 'ohake ko ē ki he komiti ke toe to'o mai pe 'a e ngaahi me'afua 'a ia ko e me'afua 'e 132 ke ne huluhulu pe ha ngāue 'a e komiti 'e fai. Ka 'oku 'ikai ke u tui au ke 'ave ki he'etau 'ū komiti ko eni ko ē 'oku lolotonga lele he 'oku ve'e tuai kotoa e 'ū komiti. Mai ki ha komiti fili ke fai mo tau sio ki ai 'o monomono fakalelei pea 'omai 'oku *inform* pe 'oku tau talanoa lelei.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e tokoni atu pe ki he me'a 'oku ke tokanga ki ai. Ko e me'afua ko ē 'e teau tupu ko ē 'oku ke me'a mai ki ai, tau paasi tautolu ai, 'o makatu'unga ai 'a e fokotu'u ko eni 'e 19. Ko e me'afua eni 'e 19 'oku toe ke tau vakai'i ka tau peseti 'e 100. Ka ke fakatokanga'i pe 'oku 'ikai ke 'i ai ha fonua 'i māmani peseti 'e 100 he 'oku ou 'osi vakai hifo pe au heni 'oku 'i ai e 'ū me'a heni he 'ikai ke tali ia he Fale.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e anga pe eni ia 'eku fakatātā 'a'aku Sea kapau te tau ō ki he me'a ko eni 'oku talanoa 'a e *standards* 'a e *benchmark* ki he 'ū komiti. 'A ia ko e 323 ki he 328 ko ē 'o e 'ū *benchmarks* 'oku talanoa mai ia ki he 'ū me'a na'a tau 'osi talanoa tautolu ki ai he ta'u kuo 'osi, 'a e 'ikai ke ai ha nifo ko ē 'o e komiti ke fai 'ene ngāue. Ko eni 'oku fokotu'u mai ia 'i he ngaahi *benchmark* ko eni ke 'ai e komiti ke ai hano mafai ke ne talaatu ke mai e fakamatala 'oku 'omai, ui atu ha taha ke ha'u 'o fakamatala 'oku lava 'o ha'u. Ko e fiema'u ko ē ke ne ma'u ha lipooti mei he Pule'anga pea 'omai.

'Eiki Sea: 'E 'Eua 11 ko e fokotu'u fika 12 eni 'oku ke me'a mai ki ai.

Taniela Fusimālohi: 'Oku ou 'oatu 'e au 'eku fakatātā he ko u pukepuke 'e au hē 'a e fo'i seti ko ē 'o e *standards*.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Taniela Fusimālohi: Pea ko 'eku 'oatu mei loto mei hē...

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakatonutonu atu Fakafofonga.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eua 11 me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu Fakafofonga 'oku ke me'a mai koe 'i he kakano ko ē 'o e lipooti. Fokotu'u mai mu'a ka tau 'unu ke tau 'ai ha komiti ko ē te tau 'i ai. Ko e *Privilege Committee* pe ko e komiti fili ka tau pālōti 'ai pe ha fo'i komiti pe 'e taha.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka ko 'eku 'uhinga ko 'eku fehu'i 'a'aku ki he Sea. Ko e me'a ē 'oku ou 'osi lau ia 'e au mei mu'a kimui ko e fo'i *benchmark* 'e 132.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u fakatonutonu ...

Taniela Fusimālohi: Pe 'e lava ē 'o ngāue'aki ...

Lord Tu'ilakepa: Kuo me'a mai e Fakafofonga ia 'i he kakano 'o e lipooti. Pea ko e kole atu ke tuku, ka tau 'ai mu'a e komiti ko ia pe.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u fokotu'u atu kae toki 'ai e me'a 'oku ou 'eke 'e au. Ke 'ai mu'a ha komiti fili. 'Oku 'ikai ke u teitei tui au ke 'ave ki he'etau komiti ko eni 'oku lolotonga lele ko honau *track record* eni 'oku 'osi 'asi pe. 'Oatu e me'a māhina 'e 12 toki foki mai. Ko e me'a ko ē 'oku fu'u fiema'u ia ki he uike kaha'u pe ke tau talanoa ki ai Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea Fakatonutonu Sea ē.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eua 11.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu e Feitu'u na, kapau leva ko ho'o fokotu'u pea tau fakaongoongo ange ki Falé pea 'oku 'i ai ha poupou, pea kapau 'oku 'ikai ha poupou pea tuku kae 'ai ha fokotu'u 'e taha.

Fokotu'u & poupou'i fokotu'u Tongatapu 7 tukuhifo lipooti CPA ki he Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i tokoni pe ki 'Eua 11. Sea 'oku mahu'inga 'a e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'omai Sea. Ka ko e anga e fakakaukau 'a e motu'a ni tukuhifo pe ki he Komiti Kakato koe'uhi ko e ngaahi fokotu'u mai eni ki he'etau Tohi Tu'utu'uni mo e anga hono fakalele e Fale ni. 'Ikai ke u tui ke tau toe *buy* taimi fakamole taimi he toe 'ai ha komiti.

Tukuhifo ki he Komiti Kakato tau tali tau toki tipeiti'i fakafo'i fokotu'u he 'oku mo'oni ho lau 'a koe Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i fokotu'u ia 'oku malava ia ke *implement* hotau 'ātakai. 'I ai e ngaahi fokotu'u ia hē 'oku 'ikai ke malava. Ka ko e 'uhinga ke tau talanoa'i pe 'i he funga tēpile he maama he Fale ni he Komiti Kakato. Ko hono toe 'ave ko ē 'o 'ave ki he komiti 'e toe foki mai pe pea te tau toe tālanga'i. Ka ko e ngāue ko eni ko e ngāue 'a e komiti fengāue'aki pea mo e CPA pea ko u tui 'oku 'osi fe'unga ia ke tālanga'i 'e he Fale ni Sea mo e toe fakalōloa.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Sea ko u poupou'i 'e au ki he fokotu'u meia Tongatapu 7, kuo 'osi 'omai kātōa e 'ū me'a hē, ko 'etau me'a pe 'e fai ko e sio ki he ngaahi fokotu'u ko ena 'oku 'omai,

he ko u tui ‘oku ‘osi mahino pe. Ko e toe ‘ave ko ē ki he ngaahi komiti ‘oku fu’u fakamole taimi ka tau fakanounou. ‘A ia ‘oku tonu pe fokotu’u, ka ko u poupu ki he fokotu’u ko eni Tongatapu 7 tukuhifo ki he Komiti Kakato...

<003>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu'ivakanō: ... pea tau solova kotoa pē me’a pea vave. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki te tau kamata mei he fokotu’u fakamuimui ‘a ia ko e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 7 poupu ki ai ‘a e 'Eiki Nōpele ‘a Tongatapu. Ko ia ‘oku loto ke tukuhifo e lipooti ko eni ki he Kōmiti Kakato fakahā mai ho nima.

Pālōti’i ‘o tali tukuhifo Lipooti CPA ki he Ngaahi Me’afua Ngāue Faka-Fale Alea ki he Komiti Kakatō

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato fakahā mai ho nima.

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Sea fakamolemole pē pe te u lava ‘o ki’i fehu’i atu ‘Eiki Sea he fokotu’u ko eni. Tapu pē mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea ‘o Tonga. Kole fakamolemole atu Sea he fuoloa e mama’o he fokoutua. Ka ko e kole pē Sea kapau ‘e hoko ‘a e fokotu’u ko eni ‘o tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, pea ‘i ai ha toe fakakaukau fo’ou ai ‘o toe fokotu’u ‘i he Kōmiti Kakato. ‘E 'atā nai?

Ko hono ‘uhinga pē Sea ko e kaveinga ko eni ‘oku kau tonu ia ki he kakai ‘o e fonua, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lipooti ia e ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u poupu mai ki he ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku ‘ohake ‘i he *benchmark*. Na'a lava ‘Eiki Sea hangē ko e laumālie ‘o e fokotu’u ko ia ke faka'atā ha le’o ‘o e kakai ke ongo mai Sea ka ‘oku ‘ikai ke, kapau ‘e fokotu’u ai, ‘e kei 'atā pē Sea?

'Eiki Sea: ‘E kei 'atā pē ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue heni te ne hanga ‘o faka’atungia’i ‘a e ngaahi mafai mo e ivi ‘a e Kōmiti Kakato. Ko e me’a pē ia ‘a e Sea pea mo e ni’ihi ko eni kau Mēmipa ‘o e Komiti. ‘O kapau te nau toe loto nautolu ke toe tukuhifo ki ha komiti ko e me’a ia ‘a e Kōmiti Kakato ka ko e tu'utu'uni eni ‘a e Fale Alea ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ‘oku tau pālōti’i. Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he Tu'utu'uni ‘a e Fale Alea ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 1.

'Eiki Sea: Mahalo ‘oku ‘osi mahino leva ‘a e ‘alunga ‘o e lipooti ko eni Hou'eiki ‘oku ‘i he Kōmiti Kakato. Koe’uhi ko ‘etau taimi Hou'eiki, toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi 'a e Falé ki he 2ho'atā.)

<004>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Hangē pē ko e 'asenita na'e tala he kamata 'etau fakataha he 'aho ni. 'I he 2:00 ko u tuku heni e faingamālie kia kimoutolu ko ē na'e poaki taimi makehe mai ke 'ohake e ngaahi me'a 'oku mou tokanga ki ai he Fale.

'A ia 'e 'uluaki tuku atu e taimi kia Tongatapu 7, pea toki hoko atu kia Tongatapu 10, Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u, Ha'apai 13, 'Eua 11 pea toki faka'osi ki he 'Eiki Palēmia. Fakahokohoko ia e 'ū me'a makehe Hou'eiki ko u kole heni kia Tongatapu 7 me'a mai.

Tokanga Tongatapu 7 fekau'aki mo e vā 'a e Fale Aleá pea mo 'Ene 'Afio

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu pea mo e kau Mēmipa. Sea ko u fakamālō atu he ma'u e faingamālie. Ko e hangē pē nau fakahoko atu ko e *issue* 'e 4 ne u tokanga ki ai. Ka 'oku fakafalala kātoa pē Sea he fehu'i 'a e motu'a ni fekau'aki pea mo e, 'etau Tohi Tu'utu'uni he Fika 12 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku 'i ai e hoha'a mai e, 'a e kāinga mo e kakai 'o e fonua ki he tu'unga 'oku 'i ai fekau'aki pea mo e vā 'a e Fale ni pea ke pehē ki he 'Ene 'Afio.

'Oku mafatukituki 'a e me'a ni Sea he 'oku hangē 'oku hē hangē 'oku hē hotau vaka. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha, ha fakamatala pau pē ko ha halafononga pau ke fai 'aki hano tali 'a e ngaahi fehu'i mo e fifili 'a e kakai. *Issue* foki ko eni Sea na'e toutou 'ohake hono tālanga'i e fuakava 'oku tau fai he Fale ni hotau lelei taha mo hotau tūkuingata. Ko e kupu 12 ko ē ko ē 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku pehē 'e fai 'e he Fale ni honau tūkuingata ke fakahoko e Folofola Fekau mei he 'Ene 'Afio.

Sea ko e, te u ki'i lave pē ki he Folofola Tāpuni e ta'u kuo 'osi. Taliui 'o e ngāue, 'oku taliui 'a e Pule'anga ki he kakai na'a nau fili kinautolu pea ki he Fale Alea. Ko e fatongia 'o e Fale Alea ke nau muimui'i 'a e anga hono ngāue'aki mo e 'alunga e pa'anga tukuhau 'o e fonua 'o fakatatau ki he lao Sea.

Sea, ko u faka'apa'apa lahi pē au ki he Palēmia pea mo e Kapineti e 'aho . 'Oku hala'atā, hala 'aupito ke 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau ka 'oku, pea koe'uhi ko e hoha'a mai e kāinga kiate au pea 'oku 'i ai pē mo 'eku hoha'a pē ko 'etau fononga ko ā ki fē. Ko e fo'i lea ko ē ko e tūkuingata kuo pau ki he Fale Alea ke nau fai honau tūkuingata 'i hono fakahoko 'a e Folofola Fekau ki he lelei taha 'e ala lava.

Kia au Sea 'oku mahu'inga ia ke tau hanga 'o fakatokanga'i he 'uhinga ko eni. Ai e ki'i fo'i *issue* 'e tolu na'e hoko ia he vaha'a ko eni 'etau mālōlō mo 'etau ava mai ko eni Sea. 'Oku 'ikai ke u ongo'i 'oku napangapangamālie ke tau *ignore* 'a e ngaahi me'a ko eni 'o tuku ta'etokanga ki ai, 'ikai ke tau *pay attention* ka tau hoko atu tautolu he talanoa'i e ngaahi lao.

Ko ia ko u fokotu'u atu Sea ke 'omai mu'a e ngaahi *issue* ko eni ke tau talanoa ki ai. Hangē ko

e ongoongo ‘oku a’u mai mei he, mei he *media* fakatu’apule’anga ...

<005>

Taimi: 1405 – 1410

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku tali ‘e he Pasifiki ke nau *host* e Sipoti. Na’e o ki ai e ‘Eiki Palēmiá ‘o *bid* ki ai. Ko ‘eku fehu’i Sea pe na’e ‘omai fakakū ki Fale ní. Koe’uhi Sea he ko e fehu’i ko eni na’á ku fai pe ki he Palēmiá fekau’aki pea mo e Lulutaí. Ko e hā e *guarantor* te ke toe hoko atu he Palēmiá he ta’u hokó, ta’u fili hokó. Ko e ‘uhingá ke ke pipiki ai he me’a ko eni kae ‘ikai ke ke ‘omai ki he Falé ke tau ‘alu fakataha mo e maama e Falé.

Vaea Taione: Kole Sea ke ki’i fakatonutonu pe Sea he ‘oku *assume* foki ‘e he, ‘e Tongatapu 7 ia Sea e me’a ‘oku te’eki ai ke hoko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea

Vaea Taione: Fēfē leva, ‘okú ne ‘ilo ‘e ia ia ‘e hū mai he ta’u kaha’ú kae talanoa pe mu’a ia he poini kae ‘oua ‘e toe hoka pehē holo fakamolemole Sea tapu mo e Feitu’u na. Talanoa pe he lolotongá tuku e kaha’ú ia ko e me’a kehe kae ha’u pe he poini. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoá ko fē e taimi. Ko e folofolá ‘oku tali ui mai ki Fale Aleá ni. ‘I he fakakaukau e motu’á ni ki he *line of command* pau ke ‘omai e Kapineti ko e *subject* ia ‘o e Fale Aleá ni ‘o ‘omai ‘enau fokotu’u fakakaukau mo e langa ngāue ki Fale Aleá ni ke *endorse* ‘e Fale Aleá ni.

‘Eiki Palēmia: Tuku ke u fakatonutonu atu

Paula Piveni Piukala: Ke *endorse* ‘e Fale Aleá ni

‘Eiki Palēmia: Hangē ko e fakatapu Sea

Paula Piveni Piukala: Ke tolonga mo tu’uloa e fa’ahinga fakakaukau ko iá ke ‘oua na’a liliu pe Pule’angá

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke u fakatonutonu atu pe Sea

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, ko e fakatonutonu pe Sea ki he pehē ko ē ko e *subject* ‘a e Pule’angá ‘o e Fale Aleá, mole ke mama’o. Ko e sinó ‘oku 3, Pule’anga, Fale Alea, Fakamaau’anga. Ko e fatongia ko ē ko ē sivilisi’i ‘oku mahu’inga ia ko ‘enau me’a ‘oku faí ko hono vakai’i ‘a e fakahoko ngāue ‘a e *Executive*. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku faitu’utu’uni ai ‘a e Fale Aleá ia ‘oku ‘uhingá ko e *subject* ‘a e Pule’angá. ‘Ai ke mahino kae ‘oua ‘e takihala’i. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Mahino ia Sea, ka ko ‘eku fakama’ala’ala ‘eni, ko e *Executive* ko ‘enau *execute* ‘a e lao mo e patiseti ‘oku tali meí he Falé ni, *execute*. ‘Oku ‘ikai ke nau langa ngāue nautolu ‘o faitu’utu’uni. Ke nau pehē pe nautolu ke nau fakatau vakapuna, fakatau vakapuna.

‘Eiki Palēmia: Sea

Paula Piveni Piukala: Pehē pe ke nau *host* sipoti, *host* sipoti

‘Eiki Palēmia: Kapau ko ‘etau fakatonutonu pe Sea. Kapau Sea ko ‘etau fa’ahinga eni ko eni ‘i he ho’atā ni ke lele ha malanga ia ‘oku ‘ikai ko e fehu’i pe mo tali atu, ta he’ikai ke tau me’a. Kae tukuange ke u ki’i tali atu pe ‘a e fakatonutonú Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Sea ko e palakalafi 2 ko eni ko ē he Tō Folofolá ‘oku pehé ni Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko e fo’i tu’utu’uni *Executive authority* ‘e Fakafofonga ‘oku ‘i he Pule’angá. Tuku kehe kapau ‘okú ke fie Pule’anga koe ia, peá ke toki ha’u pe koe ‘o kau

Paula Piveni Piukala: Hala ke mama’o Sea ha’aku fie Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Pe’i toki me’a atu ki he Konisitūtone

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku tokangá

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva ke ‘osi, ke me’a atu ki he Konisitūtone ‘a Tonga ní. ‘Oku

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Asi lelei ai pe ko hai ‘oku *executive authority* ai. ‘A ia ko e ‘uhingá ia kapau te u fakatonga’i atu ia ‘e Fakafofonga ko ia ‘okú ne fakahoko e ngāué fakatatau ki he laó hangē pe ko ē na’á ke me’á

Paula Piveni Piukala: Ko ia fakahoko e ngāué ka ‘oku ‘ikai ke faitu’utu’uni Sea

‘Eiki Palēmia: Ko e fakahoko ngāué ‘oku lava ai e faitu’utu’uni ‘e Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Ko e poiní eni Sea

‘Eiki Palēmia: Kapau ‘oku fiema’u ke fai e me’a ko ē ke ‘ai ho halá ‘e fai e faitu’utu’uni ke tanu ho halá.

Paula Piveni Piukala: Ko e poiní eni Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko ha faitu’utu’uni ia?

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ke fe’unga, palakalafi 2 eni e Tō Folofola meí he Taloní. ‘Oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e muimui pe ki he tataki ‘a e Pule’angá, ‘a e Fale Aleá. Ka ‘oku totonu ke tokonaki mo e founa ki hono fakamoleki ‘o e pa’anga tānaki he tukuhaú.

Ko e poini ko ē ‘oku ou ‘ohaké Sea ko e *line of command* kia au ‘i he fakapotopotó na’e totonu kapau ‘oku tui ‘a e *Executive*

‘Eiki Palēmia: Ko e ki’i fehu’i atu eni, ko e hā ko ā ‘uhinga e *line of command* Fakafofonga. Ko ‘eku ‘uhingá ki he fēfē fekau’aki ‘a e *Executive* mo e Fale Aleá

Paula Piveni Piukala: Ko e kupu 51 (1)

‘Eiki Palēmia: *How does it makes you work out* ki ho’o fakakaukáú?

Paula Piveni Piukala: Sea ko e kupu 51 (1) ‘o e Konisitūtoné ‘okú ne pehē mai ai

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘asi ai ‘a e *line of command*

Paula Piveni Piukala: ‘Oku pehē mai ai ko e *Executive* ‘oku nau fakalele

‘Eiki Palēmia: Ko ia

Paula Piveni Piukala: ‘I he taliui mo e fengāue’aki pea mo e Fale Aleá

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga ia ko ē

Paula Piveni Piukala: Mahu’inga ia ko ē Fale Alea Sea

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘i ai ‘etau ngaahi komiti ke tau ō mai ‘o vakai’i ai e ngaahi fakahoko fatongia mo e alā me’a pehē

Paula Piveni Piukala: Sea te’eki tu’otaha ke ‘omai ‘a e piti (*bid*) e sipotí ki Falé ni ki ho Fale ‘Eiki ni Sea

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e kātoa, ‘a ia ko e teu tanu ko ē hala ‘o Tongatapu 7 te mau ‘omai ki Falé ni. Ko e fatongia ia Pule’angá

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Palēmia: Ke ne fakahoko e ngāue

Paula Piveni Piukala: Me’a kātoa pe ‘oku fakamoleki’aki e pa’anga tukuhaú

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko ho ‘uhingá pe ‘e toe, ‘okú ke toe ‘ai ‘e koe ke ‘i ai mo ha Pule’anga ia makehe ki he ngāue pehē.

‘Eiki Sea: Hou’eiki mo me’a tahataha mai pe, ‘Eiki Palēmia kapau ko ho fakatonutonu peá ke fakapā mai. Me’a mai Tongatapu 7 kei toe ho taimí.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole atú ke ke ‘omai mu’a ha tu’utu’uni pe ...

<006>

Taimi: 1410-1415

Paula Piveni Piukala: ... Ko u kole atu ke ke ‘omai mu’a ha tu’utu’uni pe ‘oku ngofua ki ha toe mafai ke nau to’o ha silini te’eki ai ke tali ‘e Fale Aleá ni, pe ‘oku ngofua. He ko hono ‘uhinga Sea he ko e, ko ‘etau talanoa ko eni ko e hoha’a ‘Ene ‘Afio na’e pehē ni. ‘Alunga ‘o e pa’anga tukuhaú ‘o e fonua ‘o fakatatau ki he Lao.

Ko e me'a ia 'oku ou hoha'a au ki ai he 'oku hanga 'e he me'a ko eni

'Eiki Palēmia: Ko e 'eke atu ki he Fakafofonga Sea 'a ia 'oku 'ātita'i e 'u 'akauni 'a e Pule'anga kotoa pe 'ikai ko e Pule'anga pe ko eni ko e ngaahi Pule'anga ko 'e ē. 'Oku 'ātita'i pea 'omai ki Fale ni ko ia mahino pe kae 'uhinga ko ho'o faka'uhinga pe ia 'e koe

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai, 'oku 'ikai ko ha taukapo ia

'Eiki Palēmia: 'Oku ke hanga 'o takihala e kakai ka ko ho 'uhinga ena 'oku ha'u fakalao 'a hono vakai'i 'o e fakamole ha Pule'anga pe. 'Ikai ko e Pule'anga pe eni ngaahi Pule'anga kimu'a 'omai ki Fale Alea ni Fakafofonga. 'Ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e hā 'a e me'a 'oku ke toe fie

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e tangata ako lelei e Palēmia ka 'oku 'ikai ko ha taukapo ia 'a e angamaheni pe ko ha Pule'anga ki mu'a na'a ne fai pehē. Ko u tui 'oku ne ma'u e 'a e *ability*

'Eiki Palēmia: Ko u tui pe he 'oku 'i ai 'a e ngaahi founa 'uhinga pe 'oku ai e ngaahi founa ke fai 'aki hono vakai'i pe 'oku fakalao pe 'ikai, ko 'eku 'uhinga pe ia Fakafofonga. 'Ikai ko 'eku 'uhinga eni ia pe na'a te ako pe ta'eako, 'oku 'i ai 'a e founa ga 'oku faka-Lao'i, ke vakai'i 'aki pe fai fakatatau ki he Lao pe 'ikai. Pea 'oku kau ai hono 'omai ki Fale Aleá ni mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e poini ia na'a ku hanga 'ohake ko e te'eki ai ke 'omai ki Fale Aleá ni ha ngofua ke nau to'o ha silini ke nau o 'o *bid mo host* e sipoti ke tali ia mei Fale ni. Ko e manavasi'i e motu'a ni Sea he 'oku 'ikai ha *curranty* 'e 'osi ange fē fē *scenario* ko eni, mafulie Palēmia *resign* e tu'utu'uni ko eni ka 'oku 'osi mole e pa'anga tukuhau ia, *unnecessary*.

Ko e poini ia 'a 'aku kapau na'e 'omai ki Falé ni pea te tau hanga 'o talanoa'i pea mahino ko e me'a ia 'e fai he 'e fonuá ni pea tau ngāue'i.

'Eiki Palēmia: Kole ke ki'i 'eke angé ki he Fakafofonga, 'a ia ko ho 'uhinga te ke 'i heni he ta'u 'e 6 ko ē pea toki fai ai e sipoti. 'A ia 'oku ke pehē ai 'oku tonu ke 'omai ki heni? Ko hai te ne 'ilo heni pe te tau 'i heni he fili hoko, 'ikai ke ai ha taha ka ko e taumu'a eni ma'ae fonua ki he 'etau langa fonua he ko e 'uhinga ia hono

Paula Piveni Piukala: Ka ko hono mahu'inga foki Sea ke tali he 'e Falé ni

'Eiki Palēmia: Ke tali ko ā e hā 'oku toki fai he ta'u 'e 6 mei heni. Ta'u 'e 6 fo'i patiseti ia 'e 6 ka hoko mai 'e Fakafofonga, ka ko e taumu'á ke langa e sipoti he fonuá. Taumu'a ke langa e *infrastructure* mo e me'a e fonuá ko e 'uhinga ki ai. 'Oku ou 'ilo pe 'e au 'oku ke kei nofo pe he fo'i fakakaukau ko ē 2019.

Paula Piveni Piukala: 'E Sea,

'Eiki Palēmia: 'A ē na'a ke fakafoki ai ko ē sipoti

Paula Piveni Piukala: Ko u kole ki he Palēmia ko 'eku tokanga atu 'aku ki hono pule'i lelei e fonuá, fakatatau ki he Tō Folofola 'oku 'omi mei he Taloni ngaahi fiema'u 'a e Konisitūtone mo e Laó ke tau muimui mo tali ui ki he pa'anga tukuhau e fonua. He ko e ngaahi me'a lalahi eni 'e 3 na'e hoko he vaha'a 'etau mālōlō.

Sea ko e lāunga ko e ko ē mei he *private sector* na'e fakafetu'utaki ki ai e va'a ko eni e Takimamata, fekau'aki mo ho nau ngaahi fale ke teuteu'i ki he nofo'anga ko eni 'o e fakataha. Nau lāunga 'enau ta'efiemālie ke 'osi ange 'enau teuteu' 'ikai ke 'aonga 'e taha 'enau fakamole, fetu'utaki atu fakahoko mai mei he Takimamatá ke fetu'utaki pe ki he Palēmiá.

Sea 'oku lahi e ngaahi lāunga he me'a ko ia pea na'a ku lele atu Sea 'o sio ki he langa ko eni 'i Popuá, fo'i fale 'e 60 ai. Ko e me'a 'oku ou ongo'i he na'e langa foki e fale ko eni Sea, ko e 'uhingá ke fakanofonofu ki ai e kau 'a'ahi. Ko e mahino mai mei ki he motu'a ni na'e 'ikai ke ai ha kakai ia 'e nofo ai mei he kau 'u *Forum, attend* ko ē he *Forum*.

'Eiki Palēmia: Sea, fakatonutonu atu pea kapau ko e levolo eni 'etau talanoa ko 'etau nofo pe 'o fakaanga mo me'a te u hanga 'e au 'o talaatu na'e 'i ai e kakai na'e nofo ai pea te u hanga talaatu 'oku lave he 'oku ke tukuaki'i

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole pe ki he Palēmia

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: He ko e 'uhinga ia 'eku hanga ai 'o fakamakatu'unga

'Eiki Palēmia: Ka ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: Kae 'oatu e kole ke 'omai mu'a ha lipooti

'Eiki Palēmia: 'UHINGA ia 'eku fakatonutonu FAKAFOFONGA

Paula Piveni Piukala: He ko hono 'uhinga he 'oku hoha'a ki ai e kakai e kau *private sector*

'Eiki Palēmia: Pea kapau 'oku 'ikai ke ke toka'i 'e koe 'eku fakatonutonu pea tuku pe ā ia.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou me'a taha taha mai pē fakatonutonu e 'Eiki Palēmia me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea, ko e 'uhinga pe ko e ngaahi tukuaki'i ko 'eni na'e fai he 'e FAKAFOFONGA 'o pehē, na'e ta'etokanga ki he na'e 'osi fakahoko pe ia Sea ki he kau me'a. Lesisita mai pea te mau fakahoko ki he 'enau kau ha'u ko hai 'e fie 'alu atu pea 'alu atu. Na'e fakamuimui 'a e 'u fale langa ia ko ē 'a e Pule'anga kae 'uhinga kae ma'u ha faingamālie 'a e *private sector* pea mo kinautolu 'a e ngaahi 'api taautaha.

He 'oku ke pehē na'e nofo 'i fē fu'u kakai ko ē na'e ō mai. 'Osi 'i ai e mahino na'e na'a nau nofo 'i he ngaahi 'api ko e 'uhinga pe na'e, tau pehē pe na'e fakalakalaka ange pea te nau sai 'ia ange ai. He 'ikai ke tau *force* 'etautolu ...

<007>

Taimi: 1415-1420

Paula Piveni Piukala: ...'UHINGA foki 'eku fakatalanoa 'a'aku ki he tukuha mo e ta'epalani mo 'ene maumau (*waste*), he ko hono 'uhinga Sea ko e taumu'a na'e langa'aki pea na'a ku faka'eke'eke atu pehē 'oku fakalele faka- *accommodation* ko e ki'i tokotaha pe 'oku ngāue ai.

Sea ko e kongā eni e Tō Folofola ke tuku e kau e Pule'angá he pisinisi, tukuange ki he *private sector*. Ko e fa'ahinga ngāue kia au ia mo 'eku fakakaukau fakapotopoto na'e 'ikai palani lelei e fakakaukau ko eni pea 'oku hoko ai e ngaahi palopalema ko eni. Ko e lave, ko e 'uhinga Sea 'oku hoha'a ki ai he koe'uhī ko e 'isiu ko eni na'e te'eki ke hanga 'e he *Executive* 'o 'omai ha palani lelei mo ha *line item* patiseti ki he polokalama ko ia, ke nau 'omai mu'a ha fakamā'opo'opo ki he Fale ni, he ko u mahu'inga'ia au ke muimui'i e tukuha he ko hono 'uhinga eni Sea e mahu'inga ko eni e tukuha, he kapau 'e veteki e tukuha 'oku ne *deny* e kakai mei he me'a totonu na'e 'alu ai, na'e totonu ke 'alu ai. Ka ko e faka'amu Sea ke ai mu'a ha lipooti mei he Pule'anga.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pe ki he Fakafofonga. Na'e mea'i pe he Fakafofonga ko e poini tatau pe eni 'ikai ke 'i ai ha fo'i me'a fo'ou. Na'e 'ai hake he Patiseti na'a tau feme'a'aki ai Sea, kapau 'e foki pe ki he miniti 'e 'asi lelei pe ai e fo'i me'a tatau pe ko eni 'oku ne fo'i fakamafana mai ko eni mo e me'a na'a tau talanoa ki ai pea mo e fakahoko atu ko ē 'a e ngaahi fakamole na'e fokotu'u ko ē ke fai'aki ko ē ngāue.

Paula Piveni Piukala: Sio ko e fa'ahinga tali eni ko ē.

'Eiki Palēmia: Ka ai ha'atu ngāue lelei e tafa'aki ko eni 'e kumi pe ia he tafa'aki ia ko ē ha me'a pe ke faka'uli'i'aki.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole ki he Palēmia 'oku mole 'aupito ko ha me'a eni nofo fakafahafaha'i. Ko 'eku talanoa pe eni ke pule'i lelei e fonua pea mo 'enau tukuha fakatatau ki he 'etau fuakava fakatatau ki he Tō Folofola fakatatau ki he Lao mo e Konisitūtone e fonua.

Tokanga Tongatapu 7 fekau'aki mo e 'isiu mei he Pangike Pule

Ko e faka'osi pe Sea ko u ki'i lave ke tokanga ki ai e Fale ni 'a e me'a ko eni 'a e *National Reserve Bank*. Sea 'oku ongo ki he motu'a ni hono manuki'i e kakai 'o e fonua he fakakaukau ko eni. Ko e kupu'i lea pe eni na'e ngāue'aki he Kovana Sea. Tama Pilinisi Kalauni talu pe kaka 'a 'Aho'eitu he fu'u toa 'i Popuá ko e ua'aki pe eni hangē ha fo'i fananga pe ko ha fo'i tuputupulefonua. Pea ko e lea eni 'a e Sea. Na'e fehu'ia foki 'i Fale Alea 'a e tupu lahi pehē ni, ka ko e ola ia 'emau lotu. Sea 'oku ou ongo'i he ko e Fale fakatekinikale eni. Ko e *Reserve Bank* 'a e fonua 'oku 'ave ki ai 'etau pa'anga mohe mo e pa'anga e fonua. Na'e totonu ke nau ō mai 'o fakamatala fakatekinikale mai ki he makatu'unga mo e 'uhinga 'a e puna 'ea pehē 'a e ngaahi fu'u tupu ko eni.

Sea koe'uhī ko e *failure* 'a e ngaahi *institution* ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu pe ki he Fakafofonga Sea. Tapu pe mo e Sea kae' uma'a 'a e Hou'eiki.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Hou'eiki Fakafofonga kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineta. Ko u fakatonutonu pe Sea 'oku 'i ai pe 'a e taimi. 'Oku 'i ai pe taimi ia he Lao 'oku tu'utu'uni ai ke 'omai 'a e fakamatala pa'anga mo e lipooti kakato 'a e Pangikē Pule Fakafonua ki he Fale. Pea ko e taimi ko ia 'e 'omai ai pe pea 'e hā kakato ai pe 'a e ngaahi 'uhinga 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a pehē pea 'e fai ai pe mo e ngaahi fakafehu'i Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko u fakamanatu atu pe ki he Minisitā Sea. Ko e māhina pe ‘e tolu mei he ‘osi e ta’u fakapa’anga pea kuo pau ke ne hanga ‘o fakahū mai pe he ‘uluaki *sitting* pe ‘osi tonu ke ‘i heni ‘a e lipooti ko ia Sea. Siulai, ‘Aokosi, Sepitema, ‘Okatopa eni. Ko e tu’utu’uni ‘a e Lao mahina pe ‘e tolu.

'Eiki Palēmia: ‘E Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Pea fakahū mai ia ki Fale Alea ni.

'Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga ke ‘oua mu’a ‘e *mix* noa’ia e ‘ū me’a. Ko e pa’anga ko ē na’e tupu na’e fakahoko mai. Ko e pa’anga ia ‘i he ta’u fakapa’anga kuo ‘osi. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia e fo’i māhina ‘e tolu.

Paula Piveni Piukala: Sea ka ko e 23/24.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Pea ko e tu’utu’uni ‘a e Lao mahina ‘e tolu mei he ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga ko ia ‘a ia ko Siulau, ‘Akosi, Sepitema ‘osi ‘osi e mahina ‘e tolu ke fakahū mai ai ki he Minisitā Pa’anga pea fakahū mai he Minisitā Pa’anga *asap*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki’i tokoni atu pe.

Paula Piveni Piukala: He ‘uluaki faingamālie pe.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tokoni atu pe ki he Fakafofonga. Ko e me’a ko ia ‘oku ‘osi fakahoko ia ‘e he Pangikē Pule, ka ‘oku ‘i ai pe founa ngāue ‘oku fakahoko ki he Kapineti pea fakahū mai ki he Fale pea ‘e fakahoko mai ia ‘e Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki ai Sea, he ko e Kupu 8 ko ē ko ē Lao Pangikē pangikē ko eni. ‘Oku ne tu’utu’uni’i ai ko e hā e me’a ‘e fai ‘e he pangikē mo e Pule’anga ki he tupu (*net profit*) ‘osi tuhu’i pau mai pe e me’a ke nau fai ki ai ...

<003>

Taimi: 1420-1425

Paula Piveni Piukala: .. ‘ai ki ai. Ko e katoanga ko ia na’a nau fai Sea na’e *announce* ai ‘e he Kovana ‘oku nau vahe’i *half a million* 5 kilu vahe’i ia ko e ponasi ia ‘a e kau ngāue. Sea na’a ku sio hifo he’enu *organisational chart* ‘oku ‘ikai ke a’u ‘a e kau ngāue ia ‘o toko 100. Ko e kau ngāue pē ‘oku ‘ikai ke a’u ia ‘o toko 40. Ko e fehu’i leva. Na’a nau pehē ko e taki 5 afe taha ngāue kotoa pē tatau ki he taha kotoa. ‘Ikai a’u ia ‘o 500,00, ko e fehu’i pē ‘oku ‘i fe’ia. Mahu’inga Sea ke kole mu’a ki he Minisitā Pa’anga pea pehē ki he Kapineti ke nau *facilitate* mai ‘a e Fale ‘Eiki ni fekau’aki pea mo e pa’anga ko eni. He ko hono fakatu’utāmaki he ko e kupu 16 ‘oku tu’utu’uni’i ai ‘ikai ke ‘i ai ha *remunerations* pē ko ha vāhenga pē ko ha ma’u vāhenga ‘e makatu’unga he *net profit*. Pea ‘oku ‘uhinga ai e faka’amu ‘a e motu’a ni Sea ke tau muimui’i pē anga hono vahe ‘o e silini fakatatau ki he lao. Kapau ‘oku ai ha’anau makatu’unga ‘oku ai ha’anau kupu’i lao pea nau hanga ‘omai.

'Eiki Palēmia: Kātaki ange Fakafofonga toe ki’i fakahoko mai ange ko e hā e me’a fekau’aki

mo e *net profit*. Kupu fē Kalake ...

Paula Piveni Piukala: Kupu 8 kapau Kalake te ke 'ohake 'a e lao ko ē 'a e *Reserve Bank*, kupu 8 mo e kupu 16.

'Eiki Palēmia: Kae kei kumi ko ē 'e he ta'ahine kau ki'i tokoni atu pē Fakafofonga. Ko e taimi ko ia 'oku ai ai ha'o pa'anga 'oku ma'u pē ko ho'o *revenue* 'i ai mo ho'o fakamole 'oku kau e fakamole ai 'a e *wages* mo e *salary* mo e 'u me'a pehē. Ko ho'o to'o ko ē ho'o fakamole mei ho'o *revenue* 'oku ma'u ai ho'o *profit*. 'A ia 'oku 'uhinga ia ki ai Fakafofonga kātaki pē 'oku 'osi mahino ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e kupu 8C 'oku 'osi 'omai ai e 'u me'a ia ko ē 'oku hoha'a ai 'a e Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke u hoha'a au ko 'eku fakamatala atu pē ke ke mahino ange.

Paula Piveni Piukala: Ko e ponasi ko eni na'e *base* ia he *net profit* Sea ko e fakamatala ia na'e tuku mai 'e he *press release* 'a e pangike tēlē pē.

'Eiki Sea: Kalake ke tuku hake 'a e Lao ki he Pangike Pule kupu 8.

Paula Piveni Piukala: Ko e kupu 8 'oku ne hanga ai 'o tohi'i mata'ā'ā mai *prescribe* mai e founa hono vahe *net profit* Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kongā ia ai...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku ki'i kole atu pē Sea, fakatonutonu pē Sea. Ki'i fakatonutonu pē Sea tapu pē mo e Sea mo e Hou'eiki. Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia pē te tau alea'i e 'u fika he lipooti fakamatala pa'anga ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha lipooti pehē ia he Fale. Ko e 'uhinga ke fakatefito mei ai ha'atau tali fehu'i ...

Paula Piveni Piukala: 'Ikai Sea ko e 'uhinga pē eni ia he 'oku hoha'a 'a e kakai ia e fonua *public interest* eni ia Sea. He na'e fai e katoanga ia mo hono *publicise* ka ko e 'uhinga 'eku 'ohake Sea, ko Fisi na'e lekooti 'a e tupu lahi taha 'a Fisi he ta'u ni tatau pē mo eni, 135 miliona. Tongatapu 7 'uluaki kuo 'osi ho taimi, 2 ko e tali ki he fehu'i ko eni mei he Minisitā Pa'anga ko e fehu'i 'a Tongatapu 7 'oku makatu'unga ia he kupu 8 'a e Lao ko eni Pangikē Pule. Ko 'ene fehu'i pē 'oku anga fēfē 'a e vahevahe ko eni e pa'anga makatu'unga 'i he *net profit* hili ko ia 'oku 'i ai pē 'a e tu'utu'uni 'a e lao ki hono vahe'i e pa'anga ko ia. Ko e anga ia 'eku mahino'i e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 7. Ka ko eni kuo 'osi 'ene taimi ka tau hoko atu Hou'eiki, te u tuku heni e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke 'omai ha'ane tali ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 7.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea kae fai atu pē ha ki'i tali nounou. Koe'uhi 'e toki alea'i e lipooti ia ko eni he taimi 'e 'omai ki Fale Alea. Hangē pē 'oku ke mea'i Sea na'e fakahoko atu pē 'e he *media* he *release* peseti 'e 70 'o e pa'anga ko ia na'e 'ave ia ki he Pule'anga. Peseti 'e 30 tuku ia ke fai'aki e ngāue 'a e Pangike Fakafonua. Ko 'eku tali nounou pē ia ki he tu'unga ko ia 'i he'ene tu'u he taimi ni Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ki'i 'ohake ange ki he kupu 8. Tahataha hake ki 'olunga, ko ia, ko e anga ena hono vahevahea 'e he kupu si'i (a) mo e kupu si'i (b). Ko e fakalea ko ē ko ē he fakapalangi ko e *general reserve*. Ko e fakalea ko ē ko ē 'oku 'omai 'e he Minisitā tuku ia ke fai'aki 'enau ngāue. 'Oku 'ikai ke ongo tonu ia Sea, he ko e fakalea ia ko ē ko ē he lao kapau

ko e *capital investment* 'a e pangikē, ko ia peseti leva 'e 30 ke *transfer* ia to the *general reserve*. 'Oku 'ikai ke 'omai ia ki he ngāue 'a e pangikē. Ko e ngāue 'a e pangikē na'e totonu ke fai ia 'i he kupu si'i ...

<004>

Taimi: 1425-1430

Paula Piveni Piukala: ... *other purpose team necessary by the Board* hangē ko hono fakalelei'i 'enau sisitemi komipiuta nau ngaahi me'a pehē pea toki *declare* leva e *net profit*. Ko 'etau talanoa 'atautolu he *net profit* kuo 'osi 'osi ia. Ko e vahevahe ko ē ko ē *net profit* 'ave e pēseti 'e 30 ki he *general reserve* pea toengá 'oku 'omai ia he kupu (2) 'ave ia ki he Pule'anga 'ikai hala Sea kupu (2) totongi atu ha ngaahi *security* ha ngaahi me'a na'e malu'i ke to'o fakasi'isi'i e *liability* pea tolu leva pea toki toe ai 'oku 'ikai ko e pēseti 'e 70 toki toe ai pea toki totongi ia ki he *Government*.

'Eiki Palēmia: Sai pe ke ... ke tokoni pē ki he 'etau feme'a'aki Sea ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke 'i heni e lipooti mo e me'a 'oku 'ai atu pē 'a e 'a e mahu'inga ke fokotu'u mai he Fakafofonga 'ene pea kapau 'oku me'a pea ne mai ha tohi fehu'i ke 'ave ke 'uhinga ke mai e *detail* ko ē 'oku ne fiema'u. Hangē ko e me'a 'a e Minisitā Pa'anga 'oku te'eki ke heni ha lipooti ia ke tau lava ai 'o fakafehoanaki ai 'a e me'a ko ē 'oku me'a 'aki mo e me'a ko ē 'oku 'omai. 'A ia ko e, ko e tokoni atu pē ia 'e Tongatapu 7 kapau me'a pea 'ai mai ha tohi fehu'i.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u mahino'i pē 'e au Sea.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku hoha'a mai ki ai 'a e Palēmia ko e 'uhinga foki 'eku 'ohake 'e au e hoha'a he ko e 'uhinga he ko e *issue* eni ia na'e 'osi 'omai ia ki he *public* mei he ngaahi *Press Release* mo e katoanga. Ko e fehu'i Sea hā e makatu'unga ko e fakamatala kuo u ma'u Sea tatau ai pē pē ko hai 'e 'i he Kovana pē 'i he Sea 'o e Poate 'e kei ma'u pē tupu ia ko eni *regardless*. Ko e anga ko ē ko ē 'enau hanga 'o 'omai te mau vahe ko e 'uhinga he 'oku lahi 'emau ngāue. Ko e 'uhinga ia 'eku lave ko ē ko ē ki Fisi Sea 135 miliona e tupu ia 'a Fisi fo'i *present* pē 'e he Pule Pangikē 'e he Kovana Pangikē ki he Palēmia pea nau mātuku. 'Ikai ke 'i ai ha vahe 'ikai ke ai ha katoanga ke fakamole he ko u lau 'e au Sea ko e kaiha'asi fakapoto eni 'a e tukupau e fonua he 'enau hanga 'o 'ai ke vali mai 'a e 'ata kehe ta ko ē ko e fu'u fo'i me'a kehe ia 'oku hoko.

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito e tukuaki'i Fakafofonga kapau te ke ...

Paula Piveni Piukala: Pea ko u hoha'a ko ē ki ai Sea, ko 'eku hoha'a ko ē ki ai he na'e 'osi hoko e me'a ko eni.

'Eiki Palēmia: Tohi atu ki ai 'o tala atu ki ai 'oku nau kākā pea tohi atu pē koe ki he *Reserve Bank* pē te mou toki a'u ai ki he Fakamaau'anga ko e me'a kehe ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e vaka ko eni ko e *Ashika*

'Eiki Palēmia: Me'a kehe ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ta ko ē ko e vaka ia na'e popo.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku kole atu pē eni.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia. Kātaki ...

'Eiki Palēmia: Te ke nofo pē koe.

'Eiki Sea: Mo me'a hifo ki lalo.

'Eiki Palēmia: Sea kapau ke ke tuku pē koe ke fa'iteliha e Fakafofonga 'i he 'ene me'a ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: 'Oku tukuaki'i tavale holo pea ...

'Eiki Sea: 'Ikai.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko u tukuaki'i tavale ko u ...

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke fai ha me'a pehē. Tongatapu 7 me'a hifo ki lalo. Ko e na'e 'osi ho taimi pea nau faka'atā pē koe'uhí ko ho'o toe muimui'i atu ki ho'o fehu'i ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ka ko ena 'oku ke toe foki koe 'o malanga ka na'e 'osi ho taimi malanga pea 'oku mahino ho fehu'i ko e me'a ia e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke toki fakahū mai 'ene lipooti 'o fakatatau ki he fiema'u. Tau hoko hake ki he ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'e lava pē 'o fai ha ki'i fehu'i 'i he *issue* ko eni 'oku 'ohake? Sea ko 'eku fehu'i 'oku pehē ke fakama'ala'ala mai ange mu'a pē ko e hā e tu'unga ko e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki ai ko e Tō Folofola 'i he anga 'etau fakalele ngāue, ke ki'i fakama'ala'ala mai ange Sea 'a e 'a e tu'unga 'o e 'o e Tō Folofola 'i he anga 'etau fengāue'aki mo e ngāue 'a e Fale Alea mo e ngāue 'a e Pule'anga kau toki hoko atu.

'Eiki Sea: Toe fakapā mai ange ko e hā ho fehu'i 'Eua 11?

Kole fakama'ala'ala 'Eua 11 fekau'aki mo e tu'unga Tō Folofola mei he Taloni felāve'i mo e fakalele Pule'angá

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku fehu'i Sea ke ke hanga mu'a 'o fakama'ala'ala mai ange ki he Fale ko e hā e tu'unga 'o e me'a ko eni 'oku tau ui ko e Tō Folofola mei he Taloni, ko e hā hono tu'unga 'i he'etau fakalele Pule'anga? Ko e 'uhinga 'eku fehu'i Sea he 'oku anga pehe ni he 'oku hangē ia ko ha me'a ia 'oku 'ikai ke tau hanga 'e tautolu ia 'o to'o mai ko ha me'a ke taki e halafononga pē to'o mai ko ha me'a tu'upau ke fai, 'i he fa'ahinga 'ulungāanga ko ē 'oku tau hanga 'o 'oange ki he me'a 'oku ui ko e Tō Folofola.

Ko e 'uhinga ia 'eku 'eku 'eke atu Sea ke fai mai ange ho fakama'ala'ala kau toki hoko atu he 'oku hangehangē 'oku tau hanga 'e tautolu 'o tuku fakatafa'aki pē tuku ki lalo 'a e me'a mahu'inga ko eni ko e Tō Folofola mei he Taloni. Pea ko e 'uhinga ia 'eku faka, 'eku 'eku 'eku kole atu ki ho fakama'ala'ala he ko e ko e Tō Folofola ko ē 'i he Tāpuni 'o e ta'u kuo 'osi Sea ko e Tō Folofola ongo taha ia. Ngaahi Tō Folofola ki mu'a na'e kini mai pē, kini mai pē 'o a'u mai ki he Tō Folofola he 'aho 2 'o Sune kau ia he Tō Folofola Sea na'e ongo lahi ka au. 'Oku hangehangē 'oku hanga 'e tautolu 'o to'o 'a e Tō Folofola mei hono tu'unga totonu ki he

tu'unga ia 'e taha. Pea ko e 'uhinga ia 'eku kole atu ke ke fakama'ala'ala mai ange Sea 'a e tu'unga 'o e Tō Folofola mei he Taloni 'oku tau to'o nai ia ko e hā? Ki he anga 'etau fakalele 'a 'etau Pule'anga?

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e, te u to'o ho'o fehu'i ko e *rhetorical question* koe'uhí ko e tali ko ē ki ho'o fehu'i 'oku tu'utu'uni ki ai 'etau Tohi Tu'utu'uni pea mo e lao.

<005>

Taimi: 1430 – 1435

'Eiki Sea: ... pea mo e laó. 'Oku 'i ai e taimi 'oku fai ai e Tō Folofola, 'oku 'i ai e taimi 'oku fai ai e tali Tō Folofola. 'Oku te'eki ai ke tau a'u ki ha tu'unga kuo fakakakato 'etau ngāue ki he to'u Fale Alea ko ení. Pea 'i he 'ene pehē 'oku 'ikai ke u lava 'o 'oatu ha tali pau. Ko e me'a ko ená 'oku fa'u 'etau līpooti 'oku ngāue kau Kalaké 'o tānaki fakalukufua 'etau ngāue kuo fakahoko'aki e 'aho ko iá. A'u mai ki he 'aho ní 'oku 'ikai ke u lava 'o fakapapau'i atu 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'etau ngāué 'o makatu'unga 'i he Tō Folofola 'Ene 'Afió meí he kamata mai tau to'u Fale Alea ko ení.

Taniela Fusimālohi: Mālō pe ia Sea, 'oku ou fakamālō atu ho'o 'omai 'a e talí, ka kia au ko e me'a mahu'inga taha eni ha fakalele ha fonua ko e Tō Folofola meí he Taloni. 'I he 'eku vakai ko ē ki he ngaahi Tō Folofola kuo fai 'e he Seá 'oku 'i ai e me'a lalahi 'e 20 na'e fai ki ai 'a e Tō Folofola

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ke u ki'i fakatonutonu

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko ho'o fehu'i pe ko ho'o fakamalanga koe'uhí na'e 'osi vahevahe 'etau taimí, 'osi pe 'a Tongatapu 7 pea hoko leva 'a Tongatapu 10.

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhingá foki Sea he ko 'etau longoa'a ko ē he 'aho ní Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na Sea pehē ki he Mēmipa e Falé. Ko e fakatonutonú Sea ko e 'uhingá ko e fa'ahinga fehu'i ko ē 'oku 'oatu 'e he Fakafofongá. Ko e fehu'i 'oku fakatu'utāmaki. 'Uhinga 'ene fakatu'utāmaki Sea he 'oku taumu'a pe ia ki he me'a 'okú ne taukave'i mo e me'a 'okú ne tui ki ai fakafo'ituitui ka 'oku 'ikai ko e fakalukufua.

Sea 'oku ou tui ki he, ko e laumālie ia 'o e temokalati' pea mo e fa'unga ko ē 'o e fonuá ni na'e fa'u ki ai hotau Fale Aleá mo e liliu na'a tau faí. Ke 'i ai ha faha'i fakaanga mālohi mo fefeka kae makatu'unga Sea 'i he 'uhinga.

Ko e fakafenāpasi 'a e fehu'i ko ē 'oku fai 'e he Fakafofongá, ko hono 'uhingá 'oku 'ikai ke fiamālie ia ki he fakamatala mo e tali ko ē 'a e Pule'angá 'oku 'oatu mo e kaveinga ko ē 'oku fai ai 'etau tipeití fekau'aki mo e Pangikē Pulé.

'Oku ou tangane'ia 'i he Pangikē Pulé 'i he'enau hanga 'o fakahā 'a 'enau me'a na'e faí. Ko

e ‘ata totonu ia ‘o e *transparency*, ‘ata totonu ia e *accountability* pe ko e ‘ata kitu’a, ‘ata totonu ia temokalati. Ko e fakahā mai ke ‘ilo’i ‘e he kakai e fonuá ‘enau ngāue ‘oku faí.

Sea ‘oku ‘ikai ha me’a ‘e taha ‘e fūfuu’i pe ‘i ai ha me’a ‘e fakapulou’i ‘o hangē ko e toutou tukuaki’i ko ē ‘oku faí. Ka ‘oku ‘ikai foki ke fenāpasi ia mo e faka’uhinga ‘a e Fakafofongá pehē kia kinautolu ko ē ‘oku nau fehu’ia. Ko e poini ‘e taha Sea ‘oku ou loto ke fakamanatu atu heni ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e paati ko ení pe ko e tafa’aki ko ení ke ‘omai ha’anau tali.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka ko e poini mahu’inga ē Sea ko e ‘ata kitu’a

‘Eiki Sea: Ko e fakatonutonu Hou’eiki ‘oku miniti pe ‘e 1 ke tau nofo ma’u ‘i loto he taimí. ‘Eua 11 kuo ‘osi ‘omai ho’o fehu’í pea kuo u tali atu. Ko e taimi fakamalanga eni ‘a Tongatapu 10.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u faka’osi atu pe ‘a e ‘uhinga ‘eku fehu’í. ‘Oku talamai pe ‘e he Tō Folofolá ia ‘ikai ke fe’unga

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, ko e fehu’í ‘oku miniti pe ‘e 1

Taniela Fusimālohi: Sea ka u

‘Eiki Sea: Kuo ‘osi ho taimí

Taniela Fusimālohi: Mai pe ki’i miniti pe ‘e 1 mu’a Sea ke faka’osi atu

‘Eiki Sea: Faka’osi mai miniti ‘e 1 ‘Eua 11

Fokotu’u ‘Eua 11 tonu ke taliui Fale Alea ki he talangata’a Pule’anga ki he ngaahi me’a tokanga mai ki ai Tō Folofola

Taniela Fusimālohi: Koe’uhí ko e Tō Folofola ‘oku talamai ‘oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e tatakí ‘a e Pule’angá kae faí ha ngāue ia ki ai ‘e he, ka ko e me’a mahu’inga ki ate aú Sea ko e me’a ‘e 20 na’e faí ki ai e Tō Folofolá talu ‘etau lele ‘oku ‘i ai e talangata’a ia ki ai. Pea kuopau ke tau faí ha taliui ki ai. ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea

Taniela Fusimālohi: Ko e me’a ko eni ‘oku talanoa ki ai ‘a Tongatapu 7 ko e me’a ia ‘oku ou talanoa ki aí.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki pe Sea he ko hono ‘uhingá ‘oku toe ‘i ai pe faingamālie ‘okú ne toe ‘omai pe e poini tatau. Ko e fakatonutonú Sea, ko e talangata’a ko ē ‘okú ne ‘omai tuku mai ha faingamālie ‘a kinautolu ko ē ‘oku tukuaki’i ke ‘omai ha tali. Ko e *assumption* eni Sea pea ko e *speculation* ‘o fakatatau ki he’enau fakakaukau mo e tukuaki’i ‘oku faí. Hangē pe ko e poini Sea na’á ku ‘ohaké, ko e laumālie totonu ia e temokalati ke ‘i ai ha faha’i fakaanga fefeka. Pea ‘oku tau fakafeta’i ‘oku ‘i heni ‘a 7, ‘oku ‘i heni ‘a 5, ‘oku ‘i heni ‘a 11 ke nau fakahoko e fatongia ko iá ki he ma’uma’uluta e temokalati mo e Fale Aleá he fonuá ni kae ha’u he founa.

‘Oku ‘i ai hono founa Sea ke ha’u ai. ‘Oku ‘i ai e tohi fehu’i, ‘oku ‘omai e līpooti ‘a e tafa’aki ko iá, tuku e fakamahahaló he ‘oku ‘ikai ko ha taula’eiki koe pe ko ha taula tēvolo.

Vaea Taione: Fakatonutonu pe Sea Minisitā Sea, ke fakafaikehekehe’i pe ‘a e fakaangá mo e ‘ai’ai noa’iá. Ko e fakatonutonú pe ia Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau te u hanga ‘e au ‘o lau atu ‘a e me’a ‘e 20 na’e fai ki ai ‘a e Tō Folofolá ke sivi’aki ‘a e me’a ko eni ‘oku tau talanoa he ‘aho ní. Ko u talaatu Sea ‘a e tōnōnou ko ē ‘oku fai ki ai talanoá

Lord Tu’ivakanō: Sea

Taniela Fusimālohi: ‘A eni ko ē ‘oku malanga ki ai ‘a Tongatapu 7

Taukave Nōpele fika 1 Tongatapu ko e Tō Folofola ko e me’a ke fai

Lord Tu’ivakanō: Fakafofonga ... ke tau fakanounou ‘etau me’á ka tau nga’unu. Ko e, ‘oku mo’oni pe e fehu’i. Ko e Tō Folofolá, ko e fonua lotu eni pea ‘oku tala pe ‘i he tangata malanga ko e fili ‘a e ‘Otuá ‘a e ngaahi tui ...

<006>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu’ivakanō: ... ke nau pule ki honau fonua. Ko e Tu’i lolotonga ‘oku pule ki he fonua, ko e *Head of State* pea ko e me’a ‘oku Folofola ki ai ko e me’a ke tau fai. ‘O hangē pe ko e ko ē ngaahi polofesai ko ē ‘a ‘Isaia ki Suta mo ‘Isileli, ka ‘ikai ke nau fai ‘e hoko e me’a ‘o kapau he ‘ikai ke kau e ‘Otuá.

Ko e Folofola ‘a e Tamá, ko e me’a ke fai pea tau ‘ilo pe tautolu hono nunu’a ‘o kapau ‘e ‘ikai ke tau fai. Mo’oni pe ‘a e ngaahi tokangá ka mou tokanga. He ‘e iku mai pe kia kimoutolu, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 toe ho’o sekoni ‘e 30.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko u to’o pe au ‘a e me’a ‘oku ‘omai Sea ka ko e, ko e ‘oku tau maumau’i ‘etau fuakava tukupā ke tau talangofua ki he ngaahi fua ki he ‘Ene ngaahi Tō Folofola. Hangē ko ‘eku me’a ‘anenai kapau ‘e ‘omai eni ko e me’a sivi eni pea ko hono tonú ia ka ai ha Tō Folofola hoko ia ko ‘etau me’a sivi.

Sea ka faingata’a’ia e fonua, faingata’a’ia e Fale Alea, faingata’a’ia e Pule’anga, ko hai ‘e lea mai. Ko e Tō Folofola ‘Ene ‘Afió ko ia te ne fakahaofi kitautolu pea ko u fakamālō ki he Hou’eiki Nōpele ko me’a ia. Ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘eke he ‘ahó ni ka tau ka faingatāmaki he ‘ikai ke ha’u ‘a ‘Amelika, he ‘ikai ke ha’u ‘a ‘Asitelēlia, he ‘ikai ke ha’u ‘a e *ADB* mo e *World Bank*.

Ko ‘Ene ‘Afió ‘oku ‘ofa he kakai ko ia ‘e Tō Folofola mai pea ko ia ē pea kapau ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o tukunoa’i pea tau tuku ‘etautolu ki lalo ‘ikai ko ha me’a ia ke ne sivi ‘etau ngāue pea ko e hā leva ha me’a te tau toe fai. Ko e Fakataha Tokoni ko ‘enau ‘i ai ke tokoni ki ai ke ne fai mai ‘a e Tō Folofola ‘oku totonu mo lelei.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eua 11 mālō taimi eni ‘a Tongatapu 10 me’a mai. Tongatapu 5?

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Fale Alea Sea, ko u ki’i tokoni pe ‘aku ki he 7 koe’uhi ‘oku ‘i ai e me’a na’e si’i tokanga ki ai ki he tu’unga ko ē ‘o e tu’unga fakapa’anga ko eni mo e ngāue ku o fakahoko ‘e he Pangikē Pule.

‘Eiki Sea: Kātaki Tongatapu 5 ‘oku ke ‘osi mea’i pe ko e tokoni ‘oku ‘i loto ia ‘i he taimi ko ē tokotaha ‘oku fakamalanga pea kuo ‘osi ‘ene taimi ‘ana ‘i he ‘ene pehē ‘oku ‘ikai ke lava ho’o tokoni.

‘Aisake Eke: Tokoni atu ai pe mo 11 he me’a ko eni Sea, ko ‘eku ki’i poini pe ‘aku Sea fakamolemole

‘Eiki Sea: Ko e fehu’i ia ‘a 11 na’e miniti pe ‘e taha ‘oku ‘ikai ke kau ia he fakamalanga ‘oku toki fakahokohoko ia he ‘osi ‘a Ha’apai 13.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku ki’i fakama’ala’ala pe ‘aku Sea ko e ki’i vave pe ia ko ‘eku kole pe ‘a’aku ia koe’uhi ke ‘omai mahino ‘oku ‘i ai

‘Eiki Sea: Tongatapu 5 te u toki tākaki atu koe he ‘osi e fakamalanga e Palēmiá ‘oku ‘osi fakahokohoko ‘etau fakamalanga, taimi eni ia ‘o Tongatapu 10.

Tokanga ke ‘omai he Pule’anga ‘ene ngaahi palani ngaue ke mea’i he Pule’anga he ko e fonua ‘eni ‘o Tupou

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapineta, tapu ki he Tama Pilinisi pea mo e Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu pea mo e kaungā Fakafofonga ‘a e fakamālō atu ki he Feitu’u na Sea ki he faingamālie.

Kimu’a pe Sea ke u lave atu ki he me’a ko u tokanga ki ai ko u kole pe ha ki’i fo’i miniti pe ‘e taha ke u tokoni atu ai ki he me’a ko ē na’e toki ‘osi lave atu ki ai ‘a Tongatapu 7 pea mo ‘Eua 11 fekau’aki pea mo e ‘isiu ko eni ko ē sipoti pea mo e lave ‘a ‘Eua 11 ki he Tō Folofola.

Ko e ‘ikai ko ha fehu’i ko e, ko e fakatalanoa pe ke fai pe ki ai ha fakakaukau tautautefito ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo e Hou’eiki Pule’anga ‘a e ‘isiu ko eni ki he sipoti ka na’a tau toki sītu’a atu foki eni pea mei he fakataha ko ia ‘a e *Forum*. Mahino pe kiate au na’e lākoifio ‘a e La’ā hono 5, momoi mai e mafai hono fakalele Pule’angá ki he kakai ‘o e fonuá.

Kae hangē ki he me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpelé, ko e Pule’anga eni ‘o Tupou pe ko e *Head of State* ia. Pea ‘i he fakakaukau ‘a e motu’á ni ‘oku ‘i ai pe totonu ‘a Tupou ke ‘afio ki he fakakaukau ‘a e fakalele ko eni ‘a e sipoti ‘a eni na’e toki ‘osi fai ki ai ‘a e feme’a’aki. Pea hangē ko e *Forum* ko eni na’e toki ‘osi ‘e fakalika atu pe he ‘e Hou’eiki Pule’anga ke ‘Afio ki ai ‘a Tupou. He ko e ngaahi me’a ia ‘oku tu’unuku ke fakahoko he kaha’u ‘i he fonua ‘o Tupou ko e anga ia e fakakaukau.

Ko e ki’i me’a ia na’e tokanga ki ai e motu’a ni Sea, tā tu’o lahi ‘ene hoko e palopalema ko eni pea ‘oku lolotonga hoko pea ‘e kei hokohoko atu pe ‘o kapau ‘e ...

Taimi: 1440-1445

Kapelieli Lanumata: ... 'e 'ikai fai ha ngāue ki ai. Ko e 'isiu ko eni Sea na'e 'ohake pe he motu'a ni he taimi na'e fai ai e feme'a'aki ki he Patiseti, pea ko u loto pe ke toe 'ohake e 'isiu ko eni he 'oku fu'u loloto 'aupito e palopalema ko eni.

Tokanga ki he fiema'u vivili vāhenga Tongatapu 10 fekau'aki mo e fiema'u pasi fakapule'anga ki he fefononga'aki

Ko e palopalema ko eni 'oku lolotonga tofanga ai 'a e kolo 'e 9 'o e vāhenga pea mei Nukuleka pe ki Niutōua. Pea ko u fu'u mātu'aki tokanga 'aupito ki he malu pea mo e hao 'a 'etau fānauako tautautefito ki he 'etau fānau fefine. He ko u 'osi sio mata ki ai Sea 'i he efiafi kotoa pe 'a 'etau fānau 'oku nau suto he halapule'anga ko e fiema'u me'alele. Ko e palopalema ia 'oku lolotonga tofanga pea mo e kakai 'o e vāhengá he ngaahi tūkuikolo ko eni 'i halatahi hangē na'a ku toki lave ki ai 'a e palopalema 'o e si'isi'i 'a e ngaahi pasi 'oku 'ave ai 'a e fānau ki he ako. Na'e 'ohake ai 'a e fakakaukau ko eni he taimi ko ē ne fai ai e talanoa he Patiseti ke laumālie mu'a e Tokoni Palēmia pea mo e Hou'eiki Pule'anga 'o fakakaukau ange ha fa'ahinga *initiative* pe ko 'enau hanga 'o *subsidise* 'a e ngaahi pasi taautaha ke fakapapau'i 'oku 'ave 'etau fānau ki he ako.

'Oku monū'ia si'i ngaahi fāмили 'oku faingamālie 'enau fānau ō he toli pea faingamālie fakame'alele. 'Oku tokolahi pe mo e ngaahi fāмили Sea 'oku 'ikai pe ke 'i ai ha me'alele ia honau ngaahi 'api pea 'oku...

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he poloseki ki ha pasi fakapule'anga ki he fefononga'aki

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pe mu'a ki he Fakafofonga pe 'e lava pe ke u ki'i tokoni atu, tokoni pe ki he'ene fakamalanga kātaki. Sea tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo ho Fale 'eiki. Sea ko e 'osi ko eni ko ē 'a e Koviti pea na'e tala fakamāmani lahi ai 'a e lava ko ia 'a e kakai ke nau ngāue mei 'api. Pea fakatau mai he ngaahi fāмили 'enau ngaahi me'alele tautautokotaha Sea. Ko e 'osi ko ē 'a e Koviti na'e fai 'a e savea 'a e potungāue ia ki he ngaahi pasi ko eni 'oku lele 'i Tonga ni. 'Oku 'ikai ke toe ma'u he ngaahi pasi ia 'a e seniti na'a nau ma'u kimu'a he Koviti. Sai Sea mahalo ko e fo'i tefito'i fatongia ia, ko e tefito'i mo'oni ia 'e fai ai e fakamalanga. Pea 'oku mo'oni 'aupito e me'a ia 'oku me'a ki ai e Fakafofonga. 'Oku 'i ai e *project* ia 'a e potungāue 'oku kamata'i mai ia he ta'u fakapa'anga ko eni Sea. Ko e sio ki he *public transport* 'a e pasi ko eni ko ē 'e lava tokoni'i he Pule'anga fekau'aki pea mo e fonua ni. 'Uluaki 'e lava 'o tokoni ia ki he me'a ko eni ko ē 'oku fakalave ki ai 'a e Fakafofonga. Ko hono ua 'e tokoni ia ki he kiu ko eni ko ē he pongipongi Sea.

Sea 'oku 'i ai e ongo kautaha Nu'usila 'e ua 'oku fai e fepōtalanoa'aki he taimi ni, pea 'oku 'i ai e 'amanaki 'e kamata e *project* ko ia. Ko 'ene 'alu ko eni Sea te tau 'alu tautolu 'o a'u ki he *climate change* 'e 'i ai e ngaahi pasi 'oku 'ikai ke toe fakalele ia he tisolō, 'i ai e ngaahi pasi 'e *hybrid* 'i ai e ngaahi pasi 'e lele sola ia Sea, kae me'apango Sea hangē ko e me'a na'e lave ki ai e Fakafofonga na'e toki fakahū mai ia he Patiseti ko eni 'a e Minisitā Pa'anga 'o e ta'u ko eni.

Sea ko e me'a ko eni 'oku fai e ngāue ki ai 'a e Pule'anga pea 'oku 'osi kamata ke fai e ngaahi fakataha ko eni. Na'e lele atu e motu'a ni ki Nu'usila 'i he uike ua kuohilí 'o fakataha ai mo e kautaha ko eni, pea kuo 'osi 'omai 'enau *interest* pea kuo 'osi 'omai 'enau *costing* 'anautolu ki he kamata'i 'o e *project* ko eni 'oku kamata ke fakahū atu ia ki he Kapineti ke fai ha talanoa ki ai mo fai ha sio lōloa, sio lōloa ki he *public transport*.

Sea ko e nunu'a eni ia 'a e Koviti Sea, he koe'uhī ko e ngaahi me'a ko eni ko ē na'e 'osi ko ē 'a e Koviti na'e mahino 'aupito pe ia ko e *public transport* ia 'i Tonga ni pea he 'ikai ke lava he fanga ki'i pasi ia 'o fakalele fakataautaha kinautolu.

'Oku 'i ai 'aupito 'a e mo'oni 'aupito pea ko u fakamālō au ki he Fakafofonga hono 'ohake e me'a ko eni, ka ko e mahalo ko e me'a ke mahino ia 'oku fai 'a e ngāue ki ai 'a e Pule'angá pea ko e me'a ko ia 'e vave 'aupito ha'ane hoko Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pe ke u ki'i *respond* atu ange ki he ...he 'oku hanga 'e he fakamalanga ko ē 'o 'omai e me'a ko eni *the very essence* ko ē mahu'inga ko ē ke 'omai e palani ki Fale Alea ni Sea. Ko e Kupu 78 'oku ne tu'utu'uni'i ai 'a e tute, ko e *tax*, ko e laiseni ko e Patiseti. Ko e mahu'inga ko ē ke nau ōmai mo e palani ke talanoa'i he ko e fakalea ko ē e Kupu 78...

<003>

Taimi: 1445-1450

Paula Piveni Piukala: .. e fakamatala ko ē 'oku 'ikai ke 'omai e 'ū me'a ia ko eni. Tatau pē eni ia mo e sipoti tatau pē mo e *Forum*. Tau toki hahaka kātoa pē 'oku 'ikai ke 'omai mo hono palani.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e kole pē mu'a ke u tokoni ki he Fakafofonga. Ne hū mai e me'a ia ko eni he palani e patiseti Sea pea na'e tuku mai pē ia ke pule'i pē ia 'e he Minisitā Pa'anga. Ka ko eni 'oku nofo he Potungāue ni he kamata mai ko eni 'o e taimi ni, pea 'oku fai e ngāue ki ai Sea. Sea ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai e *project* ia ko eni Sea 'i he, kātaki pē he ngāue'aki e fo'i lea fakapālangi ko eni *infant stage*. 'Oku 'osi fai e potalanoa ia mo e ngaahi kautaha ko eni. Kautaha 'e 2 'i Nu'usila pea 'oku 'i ai pē mo e kautaha 'e taha mei 'Aositelēlia. Sea 'oku 'ikai ko ha ki'i ngāue si'isi'i eni ia ke tau pehē hake pē pea 'e hoko 'apongipongi. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ia ke laku ki ai ha pa'anga ke ngangana pē ia he me'a. Ko e palani ko eni kapau 'oku fiema'u 'e he Fakafofonga Sea ke 'omai ki he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fie fakatonutonu ki he Fakafofongá Sea, 'oua 'e 'ai ke tau toki 'ohovale. Ko 'eku poini ko ia 'oku 'ohake ko e me'a 'oku tu'utu'uni'i 'e he Falé ni, 'aki 'enau 'omai e palani ki heni pea nau toki ngāue ki ai. Ko e me'a ko ia 'oku ne 'omai 'oku nau ngāue nautolu ki he me'a 'oku te'eki ai ke *aware* ki ai e Fale ni ia, hangē pē ko e *issue* ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea na'e 'osi *aware* e Fale ni ki ai 'i he patisetí, 'e fai e ngāue ki he *public transport* pea he 'ikai ke..

'Eiki Sea: Hou'eiki mou ngāue'aki 'a e mea'i 'e he Hou'eiki e Fale 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e *aware*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'oku mea'i 'e he Fale ni na'e fai 'a e patiseti ko eni ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Sea ke mea'i 'e he Fale ni ko e palaní ia na'e 2. 'Oku kamata'i pea 'omai ki ha Potungāue ke nau hanga 'o fakasino Sea. Ko e sino ko eni Sea 'oku te'eki ai ke kakato ia pea kuo pau ke fai ia 'o fai fakalelei he ko e taimi ko ē 'e kakato ai 'a e sino ko eni Sea, ko u tui 'e fakahū mai ki ho Falé Sea ke mea'i 'e he Fakafofonga pea mo e kau Mēmipa. Kae tuku mai mu'a ha faingamālie tuku mai ha faingamālie ke fai ha ngāue ki ai he koe'uhi ko e me'a ko eni ia 'e hoko. Pea kuo 'osi tui ki ai e Minisitā Pa'anga ia mo e tangata'eiki Palēmia ko e ngaahi me'a eni ia 'oku fiema'u ia 'e he fonua pea ko e me'a ia kuo pau ke fakahoko 'a e *public transport*.

'Eiki Sea: Tongatapu 10 ko 'eku fakamanatu atu pē 'oku toe pē ho'o miniti 'e 5, 'o tokoni ko eni mei he 'Eiki Minisitā pea mo Tongatapu 7.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea fakamālō atu pē au ki he tokoni 'oku 'omai pea mei he 'Eiki Minisitā ka ko e 'asingá Sea he ko e me'a ko ē 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā fepaki ia pea mo e me'a na'e me'a mai 'aki 'e he Palēmia he taimi na'a ku *raise* ai e *issue* ko eni he taimi na'e fai ai e feme'a'aki he patiseti pea 'oku 'asi pē ia he miniti. Na'e *concern* e 'Eiki Palēmia ki he ngaahi pasi taautahá 'oku 'ikai ke faka'amu 'a e Pule'anga ke nau *take over* e *public transport* ko e 'uhinga ko e fanga ki'i pasi taautaha.

Tokanga Pule'anga ke vakai'i founa lelei taha ki he fefononga'aki pasi

'Eiki Palēmia: Tuku pē ke u ki'i fakatonutonu atu Sea e Fakafofonga. 'E Fakafofonga ko e 'uhinga 'a hono 'ohake ko e ngaahi fekitoa kehekehe 'oku fakakaukau'i 'aki pē ko e hā 'a e me'a 'oku sai taha ki he *transportation*. 'A ia ko e taha ia 'a ia na'a mou toutou me'a mai 'aki pē. 'Oua mu'a 'e kaunoa e Pule'anga he me'a 'a e *private sector*. Ko e me'a pē ia 'oku mou fa'a me'a 'aki. 'A ia na'a ku pehē atu leva, 'a ia kuo pau ke fakakaukau'i te mau hū atu mautolu 'o tāmata'i kātoa 'a e pasi ia 'a e *private sector* 'o Tongatapu 10. Ko e me'a ia 'oku ke fiema'u? 'A ia ko e ngaahi sekitoa ia 'oku tokanga ki ai e Minisitā *Infrastructure* ke sio pē ko e hā 'a e me'a 'oku sai taha ma'a hotau kāinga. Mālō Sea.

Kapelieli Lanumata: Sea hangē pē ko e me'a na'a ku fakalave ki ai he kamata'anga, ko e anga ia e fakakaukau, he 'oku ala atu e Pule'anga 'o *subsidise* 'a e ngaahi vaka tahi. Pea ko e fakakaukau ia na'a lava ala mai 'a e Pule'anga 'o *subsidise* 'a e fanga ki'i pasi taautaha pea faka polokalama 'o taimi tēpile'i. Pea ko 'ene pau ko ē 'a e taimi 'alu 'a e pasi 'e toe foki pē 'a e kakai ia mei he heka me'alelé 'o heka pasi.

Sea ko e 'utu ko ē pa'anga 'e 20 'i Tongatapu 10 ko 'ete lele mai pē ki kolo pea foki 'o tau e me'alele ko 'ete toe 'alu pē ki ha feitu'u 'e maha ia. Ko 'ene anga pē kakai ia e fonua ki hono taimi tēpile'i e pasi, ko u fakapapau atu 'e si'isi'i e *queue* e halá kae foki pē kakai 'o heka pasi. Ka 'i he taimi pau hangē ko e ngaahi pasi ko eni 'i muli kae fai 'e he Pule'anga hono fakakaukaua ha fa'ahinga *initiative* ke fakalele 'aki pea mo *subsidise* e fanga ki'i pasi taautaha. He ko e 'uhinga pē 'oku 'ikai ke nau toe fie lele aí, ko e 'ikai ke ma'u ha ki'i sēniti fe'unga hangē ko e me'a na'e lave ki ai e 'Eiki Minisitā Fefonoga'aki. Kapau e ala atu leva 'a e Pule'anga neongo pē 'oku 'i ai ha pāsese pē 'ikai ke 'oku toko 5 ka ko e taimi pē ke mavahe ai e pasí pea mavahe. Ko 'ene anga pē kakai ia e vāhenga ki ai Sea 'e 'alu pē ia 'o fokifoki pē ki he angamaheni.

Ka ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā ko e ngaahi *issue* ia na'e 'ohake 'e he kakai 'o e vāhengá he polokalama 'a'ahi, pea ko u sio pē ki he palopalema ko ia. Ko e fakahoko fatongia ia 'oku fai 'e he 'ofisa kolo ko ia 'o Hoi he efiāfi kotoa, ko hono uta e kāinga 'i he pasi pē ko ē 'oku ha'u pē 'o ngata 'i Hoí...

<004>

Taimi: 1450-1455

Kapelieli Lanumata: ... 'i he pasi pē ko ē ko ē 'oku ha'u ko ē 'o ngata ko ē 'i Hoi. Pea uta leva kinautolu he 'aho ki he 'aho 'o tufa nautolu ki Hahake tautautefito ki he'etau fānaú. Pea 'oku 'i ai e ngaahi 'apiako ko e tōmui pē fānau ia ki he ako he pongipongi 'oku fakafoki nautolu ia ki 'api pea 'i ai e ngaahi 'apiako 'oku fakangāue'i mo'ua'i kinautolu 'i he tuku e akó. Ko e hoko ia e 5 Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha pasi ia 'e lele ki Hahake. Ko e kole ia pea mo e fakatangi pea mei he motu'a ni Sea ko u fakamālō atu he ma'u faingamālie.

Taniela Fusimālohi: Sea 'e lava pē fai ha ki'i tokoni. 'Uluakí Sea ko e ko 'eku fokotu'u fakakaukau pē 'a'aku ia ki he Pule'anga pē 'e fēfē ke nau 'oku 'ikai ke pehē 'a 'Eua ia he 'oku lue lalo nautolu ia mo'ui lelei. Ka ko Tongatapu eni 'oku fai ki ai e talanoa ko 'ene lahi pē 'e fēfē ke hanga 'e he Pule'anga 'o fakatau mai ha 'ū pasi ko e fanga ki'i pasi ko eni 'oku lele holo ia 'e 'ikai ke fiti ia ki he ki he heka kae hanga mu'a he he Pule'anga 'o mai ha ua pē tolu miliona fakatau mai ha 'ū pasi. Pea nau aleapau mo e kau *operator* fakalele pasi ki ha fa'ahinga *fee* ke nau 'omai ki he Pule'anga ke nau tā tā mai ha ngaahi pasi 'oku lelei. Pea 'oange ki ai mo e *subsidy* ko eni 'oku kole. Ko u tui 'e solova ai e fo'i me'a lahi. Ko e pehē ko ē ke tau tuku 'ata'atā pē ke tukuange ke nau va'inga Sea. Ko 'enau va'inga 'aki 'e nautolu ia e fo'i pūpū 'oku 'ikai ke nau va'inga 'aki 'e nautolu ia ha fo'i pulu 'akapulu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu e Fakafofonga. Fakatonutonu atu Sea he ko e va'ingá Sea 'oku mahalo 'oku ki'i fakatamaiki ia. Sea tapu mo e Feitu'u na pea mo e Fale ni fakatonutonu Fakafofonga. Ko e fakakaukau ko eni 'oku 'omai he Fakafofonga Sea 'oku kau ia 'i he palani ko eni ko ē 'a e Pule'angá 'uhī kapau 'e hanga 'e he Pule'anga 'o fakatau mai ha ngaahi pasi pea 'oatu ki he kau *operators* ko eni kae fou 'i ha polōseki Sea. Koe'uhí ko e patiseti ko eni ne talanoa ki ai 'a e Minisitā Pa'anga ia 'i he patiseti e ta'u ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga pehē ia. Ko e me'a 'oku fokotu'u ai ko ē polōseki ko eni ke lava ke ke fakasino pea kumi hano pa'anga pē 'e ma'u mei fē 'ia. Pea 'osi ko ia pea toki 'omai 'o 'o tuku atu ki ho Fale Sea. He koe'uhí ko e 'ū me'a foki ko ia he taimi ni 'i Nu'usila 'oku lolotonga fakatau e pasi tīsolo ai pasi tīsolo pasese 40 tupu 'oku pa'anga pē 'e 15000. Sea 'oku fu'u ma'ama'a 'aupito he 'oku tau 'alu tautolu Sea ki he feliuliuaiki e 'ea pea mo e *climate change* 'oku fiema'u ha ngaahi me'a ia 'oku toe sai ange he 'oku 'i ai e ngaahi pasi 'oku lele he me'a 'e ua 'oku lele 'i he 'uhila pea toe lele he tīsolo pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi pasi ia 'oku lele ia he 'uhila Sea. Ko e ngaahi 'elemēnite kātoa ko eni Sea pea ko u fakamālō ki he Fakafofonga hono 'ohaké 'oku fai e pōtalanoa ki ai 'a e Pule'anga ia kau ai pea mo hono feinga'i ke ke hākeaki'i e fanga ki'i pasi ko eni Sea.

'Eiki Sea: Mālō Minisitā ko e fakatonutonu 'oku miniti pē 'e taha.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ka u ki'i faka'osi atu ai pē au Sea. 'Oku lava 'a Tongatapu 9 ia he taimi ni Sea 'o 'oange 'a e ki'i seniti 'o e ngaahi pasí 'i he ki'i pa'anga ko eni 'oku 'omai faka-Fale Alea ki mu'a pea toki ala atu e Pule'anga Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō ki hono fakama'ala'ala mai he 'Eiki Minisitā 'a e 'a e fo'i kongā ko ia ki he ngaahi pasí ka ko e pehē ko ē 'oku te'eki ai ke 'i ai ha pa'anga Sea kapau te ke me'a mai 'o 'eke ki Tongatapu 5 'i he anga 'ene vakai ko e Minisitā Pa'anga fuoloa pea Sekelitali he Potungāue Pa'anga te ne talaatu 'e ia Sea 'oku 'i ai pē pa'anga ia. Kapau 'e tu'utu'usi hifo pē 'ū me'a ia 'e ni'ihi ko eni ko ē na'a tau fanongo ki ai 'oku fakamatala 'i he ngaahi me'a kehekehe 'oku 'ikai ke u fie lave au ia ki ai. Kae ki'i *prioritise* e me'á he ko e fu'u me'a eni 'oku mahu'inga 'asinga ai e 'uli'i e 'ea he ngaahi me'alele 'oku hā mai he Lipooti ko ē 'a e *MOI* 'oku lau mano e me'alele 'oku 'osi tu'u ia 'oku laku holo e 'ukamea hotau, ka ko e fakasi'isi'i e me'a ko ia Sea. 'Oku ou tui ko e fo'i fokotu'u eni ia 'oku mahu'inga ko e pehē ko ē 'oku 'i ai ha pa'anga ko u tui pē au ia Sea kapau kapau ko eni 'e ma'u e pa'anga ke fua 'aki e fakamole *Forum* ko e hā e me'a na'e 'ikai ke ma'u ai e pa'anga ki he me'a ki he 'etau 'ū pasí? Ka ko u tui au ia Sea kapau 'e feinga'i pē ke ma'u he ko e *priority* eni 'oku ma'u pē pa'anga ia.

'Eiki Palēmia: 'Ai ke ki'i 'eke ange neongo pē 'ene tu'ataimi 'a ia ko ho'o 'uhinga ke hā tau fakapasi 'a Tonga ni? Kae 'ikai ke tau fakakaukau'i 'etau pisinisi pea 'ikai ke tau fakakaukau'i ha *subsidise* hangē ko ē ko e me'a 'a Tongatapu 9 'oua 'e fu'u 'ai fakavalevale pehē ke ngali ongo lelei ki ho'o kau fili kae 'osi ange ko ia 'oku ke 'ilo'i lelei 'oku ke mea'i pē 'a e nānunga ko ena ho'o fo'i fokotu'u.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai ko 'eku 'uhinga eni Sea he kuo 'osi mahino pē ki he Pule'anga 'a e 'a e *Public Private Partnership*. Kapau leva 'e fakatau mai e ngaahi pasí tau pehē ko ha pasí 'e 10 'i he aleapau tuku atu ki he kau *operator* lelei, te mou lava pē 'o sivi e kau *operator* ko hai e *operator* 'oku sai taha 'oku 'i ai ha'ane ki'i sino'i pa'anga he pangikē ke malu'i. Ngaahi me'a pehē. Pea 'e tuku atu leva ki honau nima sai ko 'etau aleapau eni he ta'u 'e nima te mou hanga 'o 'o fakafoki mai ki he Pule'anga 'a e fakamole ki he pasí 'i he fo'i vaha'a ta'u 'e nima ko eni 'osi ko ia pea mau hoko atu moutolu ia ai ka ko e ngaahi pasí lelei.

'Eiki Palēmia: Kole atu pē he'ikai ke tau *develop* tautolu e *policy* heni hangē ko e me'a 'a e Minisitā 'oku 'i ai e ngaahi fakakaukau e ngaahi me'a kehekehe pē ko e hā e me'a 'oku *appropriate* 'i Tonga ni, 'Eua, Ha'apai mo e 'ū feitu'u pehē he ko e 'uhinga fo'i me'a ko ē 'e lava ia heni 'e 'ikai ...

<005>

Taimi: 1455 – 1500

'Eiki Palēmia: ... He ko e 'uhinga ko e ngaahi fo'i me'a ko ē 'e lava ia heni, 'e 'ikai lava ia he ngaahi fonua kehé. Ko e 'uhingá pe ko e tokolahi ange fānau ako heni 'oku *feasible* leva 'a e tafa'aki fakapa'angá. Ka ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku Sea te tau lava tautolu 'o tipeiti heni ia ha'u e ngaahi faka'uhinga kehe. Tuku mu'a ke fai e fatongiá ia, mālō hono tānaki mai e ngaahi fakakaukau, tokoni 'aupito ia. Mālō 'aupito.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia, ko ia pe na'á ne 'eke mai ke u fakamatalá pea ko eni 'oku ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku 'osi e taimi 'a Tongatapu 10 'a ia na'á ke tokoni ki aí.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ka ko e pehē ko ē 'e malavá 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga he taimi ní. Sea ko u fakapapau atu 'oku 'i ai pe silini ia, 'oku 'i ai pe feitu'u ia 'i Falepa'anga 'oku 'i ai kapau 'e te nau loto lelei nautolu ke fai ka ko e foungá ena ko u 'osi fakama'ala'ala atu

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eua 11, mālō, ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u me’a mai

Tokanga ki ha lau pau mei he Pule’anga fekau’aki mo e palopalema he fu’u efua Hala Hihifo

Lord Tu’ilakepa: Tapu pe mo e ‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá ka e ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí, Hou’eiki Nōpele ka e ‘uma’ā Fakafofonga Kakaí, kau ngāué, kakai e fonuá ‘oku me’a mai he opé.

Sea, mālō pe ho’o laumālie. Ko u faka’amu pe au ‘Eiki Sea ko e ki’i me’a te u lave ki aí ‘oku ou kole atu pe Fakafofonga pe ke u kole atu pe ki he Pule’angá pe ko e hā ‘enau me’a te nau me’a ki aí he ‘oku fu’u mātu’aki mahu’inga.

Ko e ‘uluaki ‘Eiki Sea ko u tokanga ki he Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, hala Hihifó ‘okú ke mea’i lelei pe he taimi ni ‘oku mau lolotonga tofanga. ‘Oku kau au he nofo he ‘elia ko ení. Pea kuo mau tau puipui ‘aneafi, fai ‘emau mama ‘emau me’akai ‘i Tufuenga ‘oku ‘ai ‘o tau puipui’i koe’uhí ke malu’i si’emau fānaú pea mo ‘emau ngaahi fāmilí fu’u efu, fu’u loloa, fu’u tolona hono tuku pehe’i ‘a e fo’i konga. Ta ko ē he ‘ikai valitā ka ko e hā e me’a na’e o ai ‘o tele e fu’u hala ko ení. Ka ko u kole ki he Feitu’u na, ‘omai angé ha’o tali ke fakafiemālie he kuo ‘osi ‘alu atu he *social media* e me’a kakaí pea kuo a’u atu e ni’ihi. Pea ko u loto pe ke u ‘oatu pe mu’a ke ke tali mai angé.

Hā ha ngāue fakavavevave ‘a e Feitu’u na he ko u lave’i ‘oku lolotonga lele ‘a e ‘ū *project* ko ē ‘i Hihifó. ‘Oku ngāue ki ai ‘a e ‘ū kautaha he ko e tokoni ‘a e *UNDP*, mahalo pe pea mo Hoi ‘oku lele. Ka ko u kole atu ki he Feitu’u na tautautefito ki Nuku’alofá ni ko e feitu’u lahi tahá eni. ‘Ai mai angé ha’o ki’i tali mai pe ki he me’a ko eni ko u lave ki aí ka u toki hoko atu ki he me’a kehe ‘Eiki Sea.

Tali Pule’anga na’e ‘i ai palopalema fakatekinikale ne hoko ‘ikai lava fakakakato ngaue ki he Hala Hihifo

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni. Sea ko u fakamālō heni ki he Fakafofongá hono ‘omai e ‘isiu ko ení Sea.

Sea ko e tu’u ko eni ‘a e ngāue ko eni ki he Hala Hihifó Sea ‘e kamata ia ‘apongipongi. He na’e ‘i ai pe fanga ki’i me’a tekinikale ia ‘a e potungāue na’e hoko pea ko eni kuo fakamā’opo’opo mai ia Sea. Sea hangē ko e me’a na’e me’a ki aí ‘oku lahi ‘aupito e tanuhalá he fonuá ni pea ‘oku ‘i ai e ngaahi poloseki ‘oku feinga’i ke ‘osi ia ki Tisema koe’uhí ‘oku fakapa’anga ia mei muli. Kaikehe he ‘ikai ke fihia ai e ngaahi hala ko eni ‘o Tonga ní. Ko u fakamālō atu Fakafofonga he koe’uhí ko e me’a ko ení ‘oku ‘osi a’u mai pe ki he motu’á ni ‘a e ngaahi fāmilí ‘oku nau nofo ‘i he hala ko ení. He ‘oku ki’i efua pea ‘oku tali lelei pe ia ‘e he Pule’angá pea moe potungāué. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a te mau afe mei ai he koe’uhí ko e fatongia na’e tuku mai ia kiate kimautolu.

Ka ko ‘apongipongi Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u ‘e kamata e ngāue ko iá ‘apongipongi, mālō.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea 'oku tali, fiemālie pe Feitu'u na ke u hoko atu he 'oku 'i ai e me'a ia 'e 2 'oku ou tokanga ki ai, vave pe. Ka ko u tui Sea ko ho taimi ko e 3 eni Sea fakatatau mo ho tu'utu'uní.

'Eiki Sea: 'E toe 'oatu pe ho'o miniti 'e 9 ko ē 'oku toé he'etau foki mai

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea

'Eiki Sea: Mahalo 'oku sai ke tau mālōlō

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le'o: ... Me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, na'e toloi e Falé ke mou mālōlō pea ko eni 'oku tau hoko atu 'i he me'a na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Vava'u kei toe ho taimi Nōpele me'a mai.

Ngaahi tokanga 'i he halapule'anga, fetu'utaki 'initaneti, toutai & mamata tofua'a

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea, fakamālō atu ki he Feitu'u na 'i he toe 'omai e faingamālie. 'E 'Eiki Minisitā ko u fakamālō atu pe he me'a 'oku ke me'a mai sai pe he te mau 'i ai pe 'apongipongi. Ko e me'a pe na'a mau ongo'i he folau na'a mau fai he 'a'ahi ko e si'i lipooti na'e fai he 'emau ngaahi fāmili ko e 'ikai pe hano toe fakalelei'i pe mo fu'ifu'i, ka ko u fakamālō atu ko ena 'oku mahino mai ko 'apongipongi.

'Eiki Sea ko e ki'i me'a ko eni 'oku ou fu'u tokanga 'aupito, 'aupito ki ai ka te u to'oto'o pe 'o fakatatau mo e taimi 'oku 'omi he Feitu'u na. Na'u muimui atu he Fakafofonga fika 14 'i he 'emau 'a'ahi faka-Fale Alea. Nau faka'amu pe 'Eiki Palēmia ke fakatokanga'i pea mea'i he Feitu'u na kuo 'oku ki'i lahihahi 'a 'emau faingata'a'ia 'a e kāinga 'i Vava'u.

Hangē pe ko 'etau lipooti mo e me'a 'oku toutou 'ohake he Fale ni 'e kei fika 'uluaki pe 'a Tongatapu ni koe'uhi ko e tokolahi tahá ia, fika 2 'a Vava'u malava ke tokoni ki he patiseti 'o e fonua ni 'Eiki Sea. 'E 'osi atu foki 'a e *Forum* na'a mau na'u pehē pe he'eku 'alu 'o vakai 'e 'i ai pe ngaahi feitu'u 'e ki'i lelei ange ka mau ō atu ko ē 'o vakai 'oku fu'u fiema'u 'aupito ke fai ha fakalelei ki he halapule'anga ko ē 'o Vava'u ko e 'uluaki ia.

Ua, 'Eiki Sea, ko e fekau'aki mo e fetu'utaki he neti, 'oku tu'u he tu'unga 'oku 'ikai ke fakafiemālie ka 'oku me'a mālie he 'oku te fakatokanga'i 'oku kau muli 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga neti 'oku nau ngāue'aki ko e *Starlink* 'oku vave 'aupito, a'upito. Pea 'oku tokoni pe ki he ngaahi fāmili mo e kakai he fonua. Ka koe'uhi na'e fai hono tālanga 'i he Fale ni 'o fekau'aki pea mo e *fiber optic*, ka ko u 'atu pe ke mou me'a pe ki ai 'a e Hou'eiki Pule'anga.

Ko e kongamahu'inga taha eni 'Eiki Sea 'oku ou pehē 'oku totonu ke mea'i 'e he fonua ni pea tautautefito ki he 'Eiki Minisitā Takimamatá, fekau'aki eni mo e laiseni tofua'a 'Eiki Sea. 'Eiki

Sea 'oku na'e fai pe 'a'ahi pea u feinga pea ha'u e lāunga kiate au kau feinga ke u 'ilo 'Eiki Sea ko e hā ko ā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'a ko eni. 'Io, pea 'oku lava ke fakamo'oni'i ia ko e me'a 'oku ongo taha ko 'ete sio ki he fofonga 'o e mātu'a Tonga 'oku 'i ai honau ngaahi vaka ka 'oku 'ikai ke nau kau nautolu 'i he polokalama ko eni 'o e mata Tofua'a 'Eiki Sea.

Ko ia pe 'Eiki Sea fakamolemole pe na'a faifai pehē ko ha laulanu 'i he anga ko ē 'a e vakai 'a e kakai mei tu'á. Ka 'oku nau fakatokanga'i 'oku meimei malava he 'e ivi mālohi 'o e kau Siaina 'o ma'u 'enautolu e ngaahi vaka 'oku toe lelei ange Sea. Sai pe mo e 'u vaka e kau mātu'a Tonga ko e tokotaha ko ē 'i 'Utungake 'oku 'i ai 'ene vaka 'e 2, ko e pule fakavahe ia. 'I ai e ngaahi vaka 'o Puataukavane, ngaahi vaka lelei ia ko e fāmili *Guttenbeil* 'oku ai ho nau vaka ai, mo e meimei kotoa pe kakai e fonua.

'E Hou'eiki Pule'anga sai pe mata Tofua'a ia. Ko e me'a ko ē 'oku ongo'i he 'e mātu'a ko eni ko e 'omi pe kakai he 'e ni'ihī ko eni pea konautolu pe ia 'oku nau toe fai hono 'ave nautolu ki he me'a na'e totonu pea mei mei malava pe ia 'e he tangata'i fonua Tonga pe ko e Vava'u 'o fakahoko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko hono fakaloloto atu 'oku mou mea'i lelei pe Hou'eiki Minisitā 'a e me'a ko eni 'oku ou talanoa ki ai pea ko e talanoa mo'oni ia. 'Oku hehengi e tofua'a pea mei Vava'u he 'aho ni. Ko e me'a ko ē na'e tapú 'oku 'ikai ke lava 'o mapule'i 'e he kau faka'uli vaka ko ē 'oku nau 'ave ko eni ...

<007>

Taimi: 1535-1540

Lord Tu'ilakepa: ... 'a e ni'ihī mātu'a mei ...pea 'oku 'i ai e ngaahi talanoa ia 'oku fakamamahi taha ko e talaatu ko ē kia nautolu pea talamai 'oku sai pe te nau talanoa nautolu ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā, he ko e Feitu'u na na'e ke 'oange 'a e laiseni. Pea 'oku 'ikai leva ke 'ilo 'e he tangata'i fonua Vava'u ia ko fē koā e me'a te nau 'i ai 'i he fa'ahinga ivi mālohi 'oku ma'u he ni'ihī ko eni. Ka ko u talanoa atu pe au 'i he ho'atā ko eni ke ke mea'i 'Eiki Minisitā 'o e Takimamata 'oku totonu ke fakakaukaua lelei 'a e me'a ko eni 'oku ou talanoa ki ai. Ko e toutai 'oku 'i ai e fo'i me'a 'e ua 'oku sai'ia 'aupito 'aupito hanga 'e he Minisitā e Toutai 'o 'ai.

Ko e *longline* 'oange ia ki he kau muli 'oku nau malava 'o ma'u e 'ū naunau ki he *longline*. Ko e toutai *local* 'a ia 'oku nofo ai e ika mahu'inga ko ē ko e palu 'o fakatatau mo e *Regulate* ko ē 'oku fa'u he Minisitā 'e 'oange ia ki he tangata Tonga. Pea 'oku nofo leva e muli hūfanga he fakatapu hē, nofo e Tonga hē, pea 'oku napangapangamālie 'io he 'oku mo'oni he 'oku fiema'u he Tonga ia 'a e naunau fekau'aki mo e *longline*. 'Eiki Sea ko e fofonga tatau e me'a 'oku ou talanoa ki ai ka lava 'o hoko e me'a ko ia 'Eiki Sea. Ko u fa'a 'eke 'e au ia angafēfē hono totongi e ni'ihī ko eni 'oku ōmai mei muli. Ko e lahitaha 'oku nau ngāue'aki e *WeChat* pea 'oku 'i ai e ni'ihī ia 'oku totongi pe ia 'i 'Aositelēlia ko e 9000 pea ō mai pe ia ki heni 'ikai ke ai ha kau *agent* ia 'anautolu heni ka 'oku 'i ai pe ni'ihī heni ke nau fai e ngāue, pea 'oku puli leva e fu'u pa'anga ko ia mo e tokoni ki he tukuhau e fonua 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u lotu au ke fu'u a'u ki ha tu'unga ke tau longoa'u ai he Fale ni. Ka ko u 'oatu pe Hou'eiki Pule'anga ke mou me'a ki he me'a ko ē 'oku hoko ki he mātu'a Tonga 'oku ha'anautolu 'a e 'ū me'a fakanatula ko eni. 'Eiki Minisitā ko e hā nai ho'o vakai he ko u vakai'i 'oku 'i ai e motu'a siaina 'e taha ko 'ene vaka 'a'ana 'e ono ko 'etau Lao vaka pe 'e ua. Ka 'oku a'u ia 'o vaka 'e ono anga fēfē hono faitu'utu'uni na'a 'oku sai ke kei tuku he malumalu

‘o e Feitu'u na pe ‘oku sai ange hono fakafoki ki he Minisitā Toutai. ‘Oku ne mea’i ‘a e tu’unga hehengi ‘oku ‘i ai e ika. ‘Oku a’u ‘o maile ‘e nima mama’o mei Vava’u pea toki ma’u e ika he taimi ni. Ko e ‘ata mo’oni ia ‘o e mahino ‘oku puli e ika kamata ke mole e ika mei Vava’u.

‘I ai e fanga ki’i ika hinehina ‘oku fa’a ‘asi holo he *Facebook* kuo hehengi mo e ki’i ika ia ki Vava’u, nofo ia he vaha’a ‘o Tongatapu mo Ha’apai. Pea ko e lipooti ko ē ‘oku ‘oange mei Ha’apai mo Vava’u ‘oku nau tauhi ‘enautolu ‘a e toputapu ko ia. Ko e ukú ‘oku tapu ‘oku hangē ‘oku ifo’ia ‘a e ni’ihi ‘i muli ko eni ‘oku nau fai ko eni ‘a e ngāue kovi ko eni hūfanga he fakatapu ‘enau ō ‘anautolu ‘o nofo he tafa’aki ‘o *selfie* mo e ika ‘oku tapu ia ‘Eiki Sea. He ko ‘ete hopo pe kita ‘oku lele e ika ia. Ka ko ‘eku ‘oatu e lipooti ko eni na’a ku sai ange pe kei tuku ‘ia moutolu he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u taukei fēfē ‘a e potungāue ‘i he Takimamata, pe ‘oku sai ange hono ‘ave ki he toutai ‘oku ‘i ai e kau *scientist* ni’ihi ‘oku nau mea’i ‘a e taimi ‘o e fā’ele hūfanga he fakatapu ha me’amo’ui ‘i tahi. Ka ko u ‘oatu pe ki’i lipooti ko eni ‘Eiki Minisitā ‘ai ange ha’o ki’i me’a mai ange ‘o fekau’aki mo e me’a ‘oku ki’i hoha’a ki ai e mātu’a Tonga e vahefonua Vava’u mālō ‘Eiki Sea.

Tali mei he Pule’anga ki he ngaahi hoha’a kau ai ‘a e tokanga ki he kaveinga ‘o e mamata tofua’a

‘Eiki Minisitā Takimamata: Mālō Sea pea ko u kole ke u fakatapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Fale. Sea ‘oku ou fakamālō lahi ki he Fakafofonga hono ‘omai ‘a e fakamatala ko eni. Ko hono mo’oni Sea ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke kakato pea ‘ikai ke ngata ai Sea ko e me’apango ‘a e tukuaki’i ‘oku ongo’i lahi he motu’a ni ‘oku pehē ‘oku ‘ikai fe’unga ‘a e potungāue ko eni ke nau hanga ‘o fakalele e mamata tofua’a ‘Eiki Sea kae ‘ave ki he toutai. Ko e anga ia ‘ene fakakaukaú. Ko e potungāue ko eni kuo mateuteu pea kuo ‘osi ‘i ai hono kakai na’e teu’i ke fakahoko e fatongia ko eni.

Sea te u kamata’aki pe ‘a e ongo fakatonuonu kuo fakatonuonu ‘e ua ‘i he Fakamaau’anga fekau’aki mo e kaveinga ko eni. Ko e mamata tofua’a ‘oku ‘ikai ke toe kehekehe ia pea mo e talanoa ko ē he mokohunu ‘e lāunga pe mei he pongipongi ‘o a’u ki he po’uli. Pea ‘oku ‘i ai e tu’unga ‘oku tau fakakaukau ke fakangata ā na’a tuku ā e lāunga. ‘Oku ‘ikai ke toe kehekehe ia pea mo e mamata tofua’a. Ko e hū atu e motu’a ni ‘o hoko ko e Minisitā he potungāue he ta’u ni kuo ‘osi tokoto mai pe lāunga ia ‘a e kau pāpālangi ko e lāunga’i tokoua ‘a e potungāue ‘oku ‘ikai ke nau hanga ‘o ...

<003>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘ikai laiseni tokua fakatatau ki he ngaahi fakamatala fakasaienisi ‘oku nau ma’u, ‘oku hola ‘a e tofua’a mei Vava’u ko hono ‘uhingá ko e ngāue ‘a e kau mamata tofua’a. Sea ‘e fakafalala ‘a e ngāue ‘a e Potungāue ‘i he ngaahi fakamatala fakasaienisi. Faka’ikai’i ‘e he Fakamaau’anga ‘i he hili ‘a hono fakatonuonu ko ē na’a nau *apply ke review* pea nau toe loto pē ke nau toe hanga ‘o ‘oatu e lāunga kau papālangi tatau pē. Tu’utu’uni aongatuku ‘a e fakamaau, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala fakasaienisi ‘e taha te ne lava ‘o fakamo’oni’i ‘oku ‘alu ‘a e tofua’a mei Vava’u.

Faka’apa’apa lahi ki he fakamatala ko ia ‘oku ‘omai mei he kau taukei mei Vava’u, pea ko e tu’utu’uni faka-aofangatuku ‘a e Fakamaau’anga ko hono maumau’i ‘o e mamata tofua’a ‘oku maumau’i pē ia ‘e he kakai ko eni ‘oku nau fai ‘a e lāunga. Ko e poini heni Sea ko hono foaki ‘o e laiseni ki he kāinga Tonga. Na’a ku malanga ‘aki pē heni Sea, ko e tokolahi taha ‘o e kakai

ko eni ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele, 'a ia ko kinautolu 'oku nau fai 'a e lāunga ko e tokolahi 'o kinautolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau 'akauni pangikē he fonua ni. Ko 'enau ō mai faka-season pē pea nau 'alu. Ko e me'apango 'oku tukuaki'i 'a e ongo ki'i mātu'a Siaina 'io na'e foaki kiate kināua 'a e laiseni. Ko e kau ma'u laiseni mata tofua'a ko ia 'i Vava'u ko e toko 13 toko 14 ko e kāinga Tonga. Ko e toko 14 ko e kau papālangi, 12 kakai Tonga toko 2 pē ko e ongo mātu'a Siaina.

Ka ko e pangó 'e Sea ko e ongo mātu'a Siaina ko eni ko naua pē ia 'oku na hanga 'o 'omai 'ena kakai fakatatau ki he tu'uaki na'a na fai pea mo e māketi na'a na fakahoko 'o 'omai ai e kakai ko eni. Pea ko e lipooti fakamuimui mei he Potungāue Takimamata 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke lava 'e he accommodation 'i Vava'u ke accommodate 'a e kau ō mai ko eni. Ko e matakali ko eni 'oku nau ō mai ko eni ko e kau Siaina 'i he fakamāketi pē ia 'a e ongo mātu'a ko eni.

Ko e toenga 'o e kau ma'u laiseni Sea 'oku 'i ai 'enau ngofua mo e 'atā 'oku 'oange kiate kinautolu ke fakahoko honau fatongia fakapisinisi ko e māketi, ko e tu'uaki, ko e 'omai ha'anau kakai. Pea ko hono foaki 'o e laiseni 'i he'enau 'ilo fakapapau, mei 'e 'i ai e kakai te nau ō mai 'o ngāue'aki 'a e ngaahi vaka ko eni. Me'apangó ko e ongo mātu'a Siaina ko eni ko kināua 'oku na 'omai 'a e kakai tokolahi taha. Sai ki he 'ekonōmika 'o Vava'ú. Sai ki he kakai sai ki he fonua fakalūkufua tautautefito ki he sekitoa takimamata.

'Oku 'i ai mo e tukuaki'i 'oku hangē na'e 'ohake 'e he Fakafofonga pehē 'oku 'i ai 'a e tokotaha 'oku 'i ai 'a e vaka 'e 6. Ko e ki'i motu'a ko eni Sea 'oku 'uhinga ko e ki'i tama ko Sam. Matapule ko eni ko e ki'i matapule Siaina ngāue mālohi. Na'e lele pē 'ene ki'i pisinisi 'ana ia ko e tour pea na'e fakalele pē 'ene vaka 'ana 'e 4 'o fakahoko 'aki 'a e tour ko eni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia ke na hanga 'o fakangatangata ha vaka 'o foaki ma'a ha taha 'i he tour Sea. Ko e laiseni tofua'a 'oku 'ikai ke hanga 'e he lao 'o fakangatangata ha vaka 'e ngāue. Ka 'oku ai pē tu'utu'uni 'oku 'oange 'e he Potungāue ke 'ai pē ke vaka 'e 2.

'Oku mau ma'u 'a e ngaahi lāunga Sea ka 'oku hangē pē ko e fakatatau ki he tu'utu'uni fakamuimui 'a e Fakamaau'anga 'i he 'aho 27 'o Sepitema, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni fe'unga ke ta'ofi ai e fatongia 'o e Potungāue, ta'ofi e Minisitā ke ne foaki ha laiseni, ta'ofi 'ikai ke 'i ai ha fakamatala fakasaaienisi ke ne hanga 'o prove ke ne hanga 'o talamai 'oku hola 'a e tofua'ā pea mei Vava'u ko e ngāue 'a e kau mamata tofua'a Sea. 'E ngāue 'a e Potungāue 'o fakafalala 'i he ngaahi lipooti 'oku nau 'omai..

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'e tali pē Minisitā ke u ki'i lave atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tuku mu'a Sea ke u fakahoko atu 'eku tali ke 'osi. He ko hono 'uhingá ko e tukuaki'i 'oku ne 'omai..

Lord Tu'ilakepa: Na'a ku pehē 'e au Minisitā te ke tali mai te ke me'a 'o fakalelei'i pea ke vakai'i e me'a ko eni 'oku ou talanoa ki ai. 'Oku me'a mai e Feitu'ú na ia 'i he hopo ka 'oku 'ikai ko e hopo ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'I he mo'oni ko e fakatonutonu eni Sea 'a e fakamatala ko eni 'oku 'omai. Ko e me'a lelei he 'oku fanongo mai 'a e kakai e fonua ki ai, pea 'oku 'osi 'ave ki he feitu'u totonu.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'oku toe miniti 'e 5 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tuku ke 'oatu 'a e fakamatalá he ko hono 'uhingá 'oku ongo'i lahi 'e he Potungāue ko e tukuaki'i eni 'oku mafatukituki pea ko e tukuaki'i 'oku ta'emo'oni. 'Oku *base* he fakamahamahalo. Ko e talanoa atu ko ē 'a e Potungāue 'oku talanoa he *facts* mo e fakamo'oni fakasaienisi.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu e Minisitā. Fakamolemole Minisitā na'a ku 'osi fakapā atus pē ki he Feitu'ú na ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e me'a ko ia na'e tonu ke ke fakapā mai pē ko e ta fepotalanoa'aki..

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke u fie fakafekiki mo e Feitu'ú na ka ko ho'o lea ko ho'o me'a he Fale ni 'oku ta'emo'oni. Ko e hā hono 'aonga 'eku ha'u 'o fuakava he Fale ni ke u ha'u 'o lea mo'oni he Fale ko eni. 'Oku 'ikai ke ke falala ki ai?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku ou fakatonutonu atu 'a e ...

Lord Tu'ilakepa: Kapau na'e tali fakalelei pē 'e he Feitu'ú na ia pea tau hoko atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ke u kapekape 'oku ou tali atu 'a e ...

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke ke kapekape ka 'oku ke me'a mai 'oku ta'emo'oni 'oku ta'etotonu 'a e ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e me'a lelei Sea hono 'oatu e *facts* mo e mo'oni he Fale ko e Fale eni 'oku tau fuakava ke 'oatu e mo'oni. Ka 'oku tukuaki'i hala pea 'oku mafatukituki 'a e tukuaki'i ko eni 'oku ne fai, pea ko e fai he fakamahamahalo. Te u talanoa atu he *facts* fakamo'oni fakasaienisi, tu'utu'uni faka-Fakamaau'anga...

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou kole atu ki he 'Eiki Minisitā ke 'oua mu'a te ne fai 'a e fa'ahinga me'a ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A e talaatu e mo'oni?

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke mo'oni e me'a 'oku ...

<004>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu'ilakepa: ... mo'oni 'oku 'ikai ke mo'oni e me'a 'oku ke talamai he nau 'osi talanoa atu pē ki he fakalelei ki he Feitu'u na ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko 'eku feinga ko eni ke fakatonutonu ko e me'a ko eni 'oku ke 'ohake mafatukituki.

Lord Tu'ilakepa: 'O ke mea'i lelei pē ko e ni'ihiki ko eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku mafatukituki.

Lord Tu'ilakepa: Fuoloa ta'u 'enau ngāue he me'a mamata tofua'a.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ko e poini e fuoloa ta'u ko e mo'oni'i me'a na'a nau hanga 'o 'omai.

Lord Tu'ilakepa: Fuoloa ta'u ko nautolu 'oku nau mea'i e uku 'i tahi he 'oku 'ikai keke mea'i he 'oku 'ikai ke ke lava koe 'o uku 'i tahi.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele na'e 'osi ho fakamalanga pea na'a ke tukuaki'i.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ha'u he poini mu'a foki.

'Eiki Sea: E potungāue mo e 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Ko e poini eni 'oku ou 'oatu he 'oku ke 'omai 'e koe e me'a fakamatala lea atu e kau ngāue ...

'Eiki Sea: Hou'eiki, 'Eiki Minisitā 'Eiki Nōpele mo me'a hifo ki lalo. Mo fakamokomoko.

Lord Tu'ilakepa: Tamate'i 'e koe fu'u me'a kae tuku ke ma tipeiti ...

'Eiki Sea: Mo fakamokomoko. Hou'eiki mo fakamokomoko. Te u toe tuku atu pē faingamālie ka te tau hoko atu leva ki he fakamalanga 'a 'Eua 11 kātaki ko Ha'apai 13 na'e hoko mai. 'Ikai fiema'u ia ke 'i ai ha ki'i taimi lahi ke mo fakamokomoko ko e talanoa ki he tofua'a 'oku mou longoa'a ai. Ha'apai 13 te u tuku atu ho miniti 'e 10 ke ke me'a mai.

Fakatangi mei Ha'apai 13 ki ha ngaahi tokoni mei he Pule'anga kau ai kole vaka

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Kau Nōpele kae pehē ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā pea mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea ko e efiafi faka'ofa'ofa eni 'i he Fale ni pea ko u fakamālō atu ko e faingamālie kuo tuku mai ma'a e motu'a ni.

'Eiki Sea ko e me'a 'uluaki 'oku fai ki ai e 'a e tokanga fekau'aki pea mo ha tō ha fu'u fakatamaki 'i he 'Otu Ha'apai 'i Vahe Foa 'i he kolo ko Loto Foa na'e mōfia ai Sea 'a e fale 'o e fāmili 'o 'osi'osingamālie. Taimi 4:20 nai pē ofi ki ai na'e hoko ai e fakatamaki ko eni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea na'e fai ai pē 'a e fetu'utaki 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Palēmia, CEO kae 'uma'ā e Pule 'o Ha'apai ke fai ha tokoni 'ikai ke toe ma'u ha me'a pea ko u tui Sea na'e lava 'o fakahoko 'anepō 'o a'u mai ki he pongipongi ni kuo a'u atu e tokoni ki he fāmili ko eni. Fakafofonga atu e fakamālō 'a e fāmili 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā ho'o kau ngāue koe'uhí ko e tokoni pea 'oku mole ai e vaeua 'a e faingata'a kuo hoko.

'Eiki Sea ko e ko u fokoutua pē pea u manatu ki he ta'u kuo 'osi na'e 'i ai e feme'a'aki fekau'aki pea mo e loli tāmata afi. Pea na'e pea na'e me'a ai e 'Eiki Palēmia toki fakatonutonu mai pē Palēmia kapau 'oku hala 'eku fakahoha'a. Na'a ne pehē kapau ko e ko e fiema'u mei Vahe Foa 'oku sai ko e 'uhinga he ko e tokolahi e kakai 'oku 'i ai. 'Eiki Sea 'oku ou tui ta'etoeveiveiua ko e 'aho pē eni ia mo e taimi pē eni ia 'a e 'Eiki ke 'i ai ha loli tamate afi. Me'apango kuo

hukitonu he fāmili ko eni e fakatamaki ko eni ka kuo ne hanga ‘omi ke ui ‘a e palopalema ko eni ko e mamahi faka’osi fiefia ki he kāinga ‘o Vahe Foa.

Pea ‘oku ou tui 'Eiki Sea neongo ‘oku ‘osi kau pē eni ia ‘i he ngāue mo e palani langa fonua ‘a e ‘Eiki Palēmia ka ko u lotolahi pē ke u ‘ohake ‘a e fiema’u vivili ‘a e kāinga ko eni pea na’e kau pē ia ‘i he’enua fiema’u ‘i he ‘A’ahi Fale Alea ‘o e ta’u ni.

'Eiki Sea pea ko e kongā ia ‘oku ou fakamālō atu ai koe’uhí ko e ko e ngaahi lelei kotoa pē ‘oku ma’u mei he Pule’anga mei he’enua ngāue pea mo e ‘atamai kuo foaki ‘e he ‘Eiki ma’a nautolu ke nau fakakaukaua ‘aki ‘a e Pule’anga Tonga.

Pea ko e fakamālō ia ‘Eiki Sea ko hono hoko 'Eiki Sea, ko e kole ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e Ngāue Lalahi kapau ‘oku ‘i ai ha ki’i koniteina ke lava ke fakafolau ki he fāmili ko eni 'Eiki Sea ko e uitou ha’ana ‘a e ‘api pea nofo ai ‘a e ki’i, ‘ene ki’i tama fefine mo hono hoa mo ‘ena ki’i fānau. Ko e ‘oku ‘ikai ke u ke u loto ke u fakahoko atu 'Eiki Sea ka ko e kole ia ko e lau ‘e he fāmili ko e koloa lahi ‘a e fakatamaki ka ‘oku ‘i ai ha Samaletani te ne lava ‘o afe ‘o tokoni. Pea ‘oku ou tui 'Eiki Sea ko e tuku pē ia ki he Pule’angá ...

<005>

Taimi: 1550 – 1555

Veivosa Taka: ... pe ‘e ma’u pe ‘ikai kaikehe pe kuo u fakahoko atu ‘a e loto pea mo e mafu ‘o e ki’i fāmili ko ení.

‘Eiki Sea ko e hokó, fekau’aki pea mo e ngaahi feme’a’aki ki he pasí. Ko Ha’apai, ko e Pangai pe mo Foa pea mo Kouvai ‘oku nau fiema’u pasí. Ko Vahe Foa ‘oku ‘i ai e pasí ai ‘e 3 pea ko e pasí ko iá ‘oku ‘alu ia ke popo. Ko Pangai ‘oku te’eki ke ‘i ai ha pasí ia, ‘a ia ko ‘eku fokotu’u atu ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Minisitā. Kapau ‘e ‘ave ke mōtolo ‘a Ha’apai hē. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha *private sector* ai, ko e ngaahi, hangē pe ha fanga ki’i komiti pe ia ‘a e akó ke kamata mei Ha’apai pea toki ‘omi e mōtolo ko iá ke fakalele’aki ‘a Hahake, Hihifo.

Sea kapau te tau nofo ‘o vakai ki he hisitōliá ‘o Ha’apai ‘oku toki me’a mai pe ‘a Ha’apai ‘o fakalelei’i ‘a e ngaahi palopalema ‘o e fu’u siueli e Pasifikí ko Nuku’alofa ko e kolo hau ‘o e Felenité. ‘Eiki Sea ko e kongā pe ia ‘oku ou lave atu ‘o fekau’aki pea mo e ngaahi hoha’a ko ení, me’a ki he ngaahi palopalema kuo hake ‘i he Falé ni ‘Eiki Sea, tau ‘oange mu’a e faingamālie ko iá ki he ‘Eiki Palēmiá mo hono kau Minisitā.

Kapau ‘oku pehē ‘e ha taha he Falé ni ‘oku ‘ikai ko e Palēmia totonú eni pe ‘oku lahi pe ha kakai poto ia he Palēmia ko ení. Ka te u fakahā atu he Fale ‘Eiki ko e tangata totonu eni ‘i he ‘aho ní pea ko u tui tau pou pou ki ai ka tau sio ki he ngaahi me’a ‘e tau ‘a e ‘Eiki ma’a kitautolu pea te tau fiefia ai.

Ko u tui tau ‘oange hotau iví mo tau pou pou’i e tokotaha ko ení kae lava ‘o melino ‘a Tonga he ‘oku ‘ikai ke ta’emelino ‘a Tongá ‘o pehē ko ha fa’ahinga, ka ko hotau fa’ahinga loto fakaetangatá. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e lelei eni ke tau lava ‘o ngāue fakataha pea ko e faingamālie eni kuo tuku mai ma’a kitautolu ke tau ngāue fakataha Hou’eiki ‘a e toko 17 ke tau lava ‘o teke ‘a e temokalati koe’uhí ko e pule ‘a e kakaí. Ka ‘oku ‘ikai ko ‘etau faka’amu pe mo ‘etau fiema’u.

Sea ko u fakamālō atu koe'uhí ko e faingamālie kuo tuku mai ma'á e motu'á ni, kole fakamolemole atu ki he ngaahi fanga tokoua. Ko u tui ko au ia 'oku 'ikai ke u tokanga au ki ha taha pea 'oku ou fiefia pe au. 'Ofa atu 'Eiki Sea, mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Ha'apai

Kole ki ha tokoni mei he Pule'anga ki he fanga ki'i fale vela hoko 'i Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Fale Aleá. Kātaki pe 'Eiki Sea ko e ki'i miniti pe ia 'e 1 pe 2. Ko e hoko atu pe ia he me'a ko ē pea mo e fakamanatu atu pe he ko e 'uhinga tatau pe ka 'oku ki'i fuofuolua mai pea 'oku ou lave'i pe 'e he motu'á ni ia 'oku 'i ai e ngaahi femou'ekina kehekehe. Ka ko e 'ohake pe ha me'a pehē pea ki'i hū atu ai pe na'a, ne u 'ohake e kole pehé ni he Pule'anga ko eni kuo 'osí. Mahalo 'oku ou fakafuofua ko e ta'u 'e 3 mahalo 'aki eni, ta'u 'e 4 pe 5 kuo 'osí.

'Uhingá ko e pongipongi 'e taha ne u a'u maí kuo onгона mai pe mei Ha'apai 13 pe 'a e vela pehē mei Ha'apai. Pea na'e fai e fakahoha'a kole hangatonu pe he pongipongi ko iá pea na'e tali lelei mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ko iá. Pea ta ko ē 'oku 'i ai pe 'a e ki'i *policy* pe ko e founa ngāue 'a e Pule'angá ki he ngaahi kole fekau'aki tautefito ki motu ke langa ha fanga ki'i fale pehē. Pea toki hoko atu ia 'e he motu'á ni pea mo e *CEO* ko ē e *MOI* pea na'amau 'i Ha'apai, ta ko ē 'oku 'asi pe he lisí.

Na'e 'i ai e fanga ki'i fale na'e vela 'i 'Uiha, mahalo mo Pangai fale 'e 3 'apē pe 4. Pea 'oku faka'otu'otu pe ia ke langa ka 'oku talu mahalo mei aí, ta'u 'e 5 ko ení 'oku kei fakaongoongo pe. Pea na'a nau fengāue'aki pe ke 'ai fanga ki'i *deposit* mo e me'a pea lave'i pe 'e he motu'á ni ia 'Eiki Sea, hoko mai ngaahi me'á femou'ekina pea 'ikai ke toe fu'u a'u mai ki he fu'u hoha'asi kinautolu ke muimui'i 'a e langa. Ko e langa pe fanga ki'i fale hangē pe ko eni ko e fanga ki'i fale afā ko eni 'oku, ka ko e 'ohake ko eni 'e he Fakafofongá ko ia 'oku ou toe kole atu pe ai.

Na'á ku 'osi talanoa au mo e *CEO* e *MOI* 'oku 'asi pe 'u fale vela ia ko ení pea na'e līpooti pea 'oku 'i ai e tokoni 'a e Pule'angá ko e langa e fanga ki'i fale. Ke toe muimui'i atu mu'a 'uhingá he 'oku 'i ai e kau *contractor* pea mo e 'ū me'a atu, lolotonga 'i mu'omu'a. Pea me'a na'a lava 'o hoko atu ai pe ki he fanga ki'i fale vela ko ení he na'e 'osi fakahoko. Pea na'e fai pe fengāue'aki lelei mo e Minisitā Pa'anga ko eni mālōlō pa'angá. Pea ko eni 'oku toe hū atu ai pe ki'i fo'i kole ko eni he me'a 'a e Fakafofongá ka ko eni 'oku ha'u pe 'ahó, he ko e ki'i fale eni 'i MUITOA Sea na'e vela. Pea ko eni lolotonga me'a he sea 'a e Minisitā Pa'anga ko ení mei MUITOA ke ...

<006>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu'iha'angana: ... ke muimui'i atu 'a e ki'i me'a na'a fakapa'anga ai leva. Ka ko e 'ikai ko ha me'a Sea he ta ko ē na'e 'i ai mo e fanga ki'i fale na'e 'osi kole atu ia kimu'a mei 'Uiha mo Pangai mo me'a. He 'oku mahu'inga pe ia Sea ke tokoni'i ngaahi fanga ki'i fāmili pehē ni. Vela 'auha e koloa ka 'oku lava he 'e he Pule'anga 'uhinga 'oku 'osi ai pe fanga ki'i mōtolo ko eni e fanga ki'i fale afaa ke 'atu ko eni 'oku lau ko eni 'oku \$70.000 pe 'oku \$80000 ko u tui ko e koloa ia mo e fakakoloa ki he ngaahi fāmili pehē ni. Ka ko e muimui atu pe he

me'a ko eni ko e ta'u eni ia 'e 4 pe 5 hono fakahoha'asi ko ia ka ko e toe kole atu pe eni ke muimui'i atu he 'e toenga ko eni he Pule'anga ko eni mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea, kātaki Sea he toutou fokoutua atu, ka u fakakakato atu e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele fika 'uluaki 'o Ha'apai. 'Eiki Sea, ko e pou pou atu pe ko e ki'i fale ko eni 'i Mui toa ko e fale ia ki'i uitou ko Tangikina Tapaevalu. Pea ko e fale ko eni 'i Fākakaí ko e ki'i tama ko Hala 'a ia 'oku 'osi holisi ia 'e ia piliki ka 'oku toe pe 'a e saa, sã fakatokoto pea mo e la'i kapa fute 20 'e 20 'a ia ko e tanumia pē he fakakaukau Sea.

Ka ko u tui ko u pou pou atu Hou'eiki mou tokoni mai 'i ai e fale 'i Pangai, 'Uiha kae pehē ki Kotu. Ki'i Fale ia e motu'a ko Pau'u ka 'oku 'osi mālōlō mahalo ko e kongā pe ia Sea, ko e lahi pe loto ngalongalo ka 'oku lava pe manatu'i e ngaahi hingoa mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki mu'a ke koe'uhi ko e mahu'inga e fo'i poini ko eni ne 'ohake fekau'aki mo e tāmāte afi

'Eiki Palēmia: Sea, tuku pe mu'a ke tali ā 'a e me'a na'e 'omai 'e, 'e Ha'apai 13 kae toki ai ha fakamalanga ia

'Eiki Sea: Kātaki pe 'Eiki Palēmia ko 'eku fie'ilo pe na'a 'oku ai ha me'a 'e tānaki mai 'e 'Eua 11

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ke ne tali mai ai pe Sea. Ko e na'u sio au he ki'i fo'i vitioó 'oku fakaloloma 'aupito koe'uhi na'e 'osi'osi e fale 'oku te'eki ke a'u atu 'a e loli ia ko e mama'o. Sea na'a ku 'ave 'a e kole tatau ki he 'Eiki Palēmia koe'uhi ko e Minisitā Tāmāte Afī foki ia ki 'Eua. Pea na'e pehē ni e kole ko u tui na'e 'ave ki hono 'ofisi 'eku tohi 'i Tisema mahalo he ta'u kuo 'osi.

Ko e tu'unga e kole Sea na'e kole ki ai ke 'omai mu'a ha loli tāmāte afi 'e taha 'o tau 'i he 'api sōtia ko eni 'i he kolo ko ē ko Ta'anga. Ka koe'uhi eni Sea 'oku 'i ai e kolo 'e 4 'i he tafa'aki kauvai ko ia, 'a ia ko e tu'u'anga 'o e ngaahi feitu'u ko eni kuo pau ke kolosi ia 'i he hala fakakavakava ko eni 'oku lolotonga maumau.

Pea na'e fai e kole ke 'omai mu'a ha loli 'e taha ki ai koe'uhi he 'oku 'i ai 'a Houma, ko Mango, ko Ta'anga, Kolisi Ngoue ko Hango pea 'oku toe 'afio 'Ene 'Afio 'i he kauvai ko ia. Sea na'e tu'unga 'eku fakahoha'a 'aku ia koe'uhi he ko e, ko e hala fakakavakava ko eni 'oku fai ai e kolosi mei he tafa'aki 'e taha ki he feitu'u ko eni 'oku maumau ma'u pe he taimi kotoa ko e ngāue 'a e tahi mo e fā 'a e tele'a mo e ngaahi me'a pehē.

Ka na'e fai e kole ki he 'Eiki Minisitā ke tau mu'a ai ha loli koe'uhi ko e tu'unga ko 'e ē pea 'e ofi ange ha 'ane lele mai 'ana ki 'Ohonua mo Tufuvai. Ka ko e kole na'e 'osi 'ave ko u manatu'i hake eni na'e te'eki ai pe ke fai ha tali pea te'eki ai pe ke u sio ki ha ngāue pehē ke tu'u ha loli ki he feitu'u ko ia. Ko e anga ia 'o e ...

'Eiki Sea: Mālō 'Eua 11 'osi mahino ho kole 'oku tānaki ki he kole ko eni 'a Ha'apai

Taniela Fusimālohi: Ko ia

'Eiki Sea: Ke 'omai ha tali mei he 'Eiki Pule'anga

Taniela Fusimālohi: Ko ia

'Eiki Sea: 'A e 'Eiki Palēmia me'a mai

Tali Pule'anga fekau'aki mo e fiema'u loli tamate mei Ha'apai mo 'Eua

'Eiki Palēmia: Mālō 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea fai pe ha ki'i tali ki he ngaahi fokotu'u fakakaukau mo e ngaahi fehu'i ko ia 'oku me'a mai 'aki 'e he kau Fakafofonga. Ko e, ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo Ha'apai pea mo 'Eua tautefito ko e 'uhinga pe ke vave ange *response* ki ha tautefito hangē ko e mo'oni 'aupito pe me'a ia ko ē 'a Ha'apai 13 ka 'ohovale pe 'oku me'a e 'āhanga pe tō e vakapuna ia.

Ko 'ene tō pe foki e vakapuna ia kuo tapuni e hala ia faingata'a ia leva ke 'alu 'a e loli tāmāte afi ia ki Foa 'o hangē ko ia ka fiema'u. Me'a tatau pe ki 'Eua ka palopalema e 'a e tele'a ia pea me'a 'a e hala fakakavakava 'e palopalema e 'alu 'a e loli tāmāte afi. Pea na'e 'ohake pe na'u 'osi fakatalanoa pe kimu'a ka 'oku ko e tu'u he taimi ni ko e 'uhinga pe ko e lahi ko ē 'u loli pe ko e si'isi'i e 'u loli tāmāte afi.

Na'e ai ko ē fakakaukau 'a eni na'a ku 'osi me'a nau 'osi talanoa atu pē ki ai ke ha'u ko ē ha afā pe ko ha me'a pea 'ave leva ha me'alele 'e taha 'o tau ki he kauhala 'e taha. Ki he 'ahanga tafa'aki 'e taha pe ko e tafa'aki hangē ko eni na'e me'a ki ai 'a 'Eua 11. Ka 'i he a'u mai ki he taimi ni hangē ko ia ko ē ko e fakatamaki na'e hoko 'i Foa. He ko e mo'oni ia na'e fu'u vave 'aupito pe na'a tau sio kotoa pe he vitioo 'oku 'ikai ko e 'uhinga ko ha *excuse* ka 'oku ne hanga 'o 'omai leva ai 'a e mahu'inga ke toe ofi ange 'a e fakahoko fatongia ...

<007>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Palēmia: ...He tāmāte afi pea mo e polisi ki he ngaahi tafa'aki pehē. Pea 'oku 'osi fakafatongia'i'aki e Komisiona Tāmāte afi ke ne 'omai mu'a ha *design* ha *simple* fale tāmāte afi 'e lava pe 'o *accommodate* ha loli pe 'e taha kae fai hano kolekole holo ha ki'i loli 'e taha. Manatu'i ko e taimi ni ia 'oku 'osi 'i ai pe, ko e loli mo honau ngaahi feitu'u fe'unga pe ia mo e ngaahi feitu'u ko ia.

'A ia 'e fiema'u pe na'a toe ma'u mai ha ki'i loli 'e ua pe tolu ko e 'uhingá pe ko 'Eua pea mo Ha'apai Sea. Pea kapau 'oku ala tokoni mai ha taha ke hangē ha kongá'api mo e 'ū alā me'a pehē ko u tui 'e fiefia e *High* Komisiona heni mo vave ai 'a e ngāue ke tau sio ha ma'u ha ki'i seniti kae fokotu'u 'a e ngaahi fale ko eni 'i he ngaahi tafa'aki ko eni ko e 'uhinga pe ko e fakahoko fatongia.

Ko e me'a ko eni ki he koniteina 'e toe ala me'a pe ki ai e Minisitā, ka ko u 'ilo pe 'oku laumālie lelei pe ki ai 'o kapau leva 'oku 'i ai ha faingamālie ke 'ave ha fanga ki'i koniteina ko eni 'oku fai'aki e langá ko u tui 'e lava lelei pe mo ia. Ka ko e me'a tatau pe foki ia 'i Tonga ni Sea lahi pe mo e fanga ki'i vela heni, ka 'oku fakahokohoko pe ki he ngaahi lisi e kakai 'oku 'osi ma'u ke fai hono ngāue, mo'oni 'aupito pe fiema'u ia ka 'oku toe mo'oni 'aupito pe 'a e ki'i lahi pe ko ē 'a e ki'i seniti 'oku tau ma'u ke fai'aki ko ē e ngāue. Pea ko e kole atu pe ia ke tuku pe mu'a ke tau ngāue pe heni, ka 'i he taimi tatau 'o kapau 'oku 'i ai ha tokoni mai 'o hangē ki he kelekele mo e alā me'a pehē.

Kae hangē ko ē na'a ku lau ki ai tāmāte afi mo e polisi 'a ē ko eni 'e tu'u 'i Leimātu'a kuo ngāue leva pea mo Houma ko e 'uhinga ki he ngaahi senitā pehē ke toe ofi ange ki he kakai ki he kāinga pea toe vave ange ai 'enau *response* pe ko 'enau a'u ka 'i ai ha me'a 'e hoko. Pea ko u tui pe 'e 'osi ko eni tau feinga mu'a ke fai e sio ke kole ko eni 'a Ha'apai kae'uma'ā 'a 'Eua 'oku mo'oni pe ko e 'uhinga na'a 'i ai ha fakatamaki pea motu e hala fakakavakava ia pea mo e 'āhanga pe ko e tō mai ha vakapuna ia he taimi fiema'u ke kolosi ai 'a e tāmāte afi ki he kalasi 'e taha. Ko ia pe Sea mālō.

Mo'ale Finau: Mālō Sea

Veivosa Taka: Sea ke ki'i faka'osi ai pe tali me'a 'a e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 13 pea toki tuku e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki ni. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e fakamālō lahi ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā ko e laumālie lelei 'oku nau ma'u he efiāfi ni. 'Eiki Sea ko e me'a fakakelekele 'oku 'osi maau pe he kāinga 'i Vahe Foa ne fai pe palani ki ai kimu'a ngaahi ta'u kimu'a, pea na'e toe fehu'i atu pe ki he 'ofisakolo pea ko 'ene tali 'io 'oku 'i ai e 'api. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e fakakau atu ai pe Palēmia pea mo e Vahe Kouvai he ko e vela eni 'e ua 'i he ta'u eni 'e nima kuohili pea mo e ta'u kuo 'osi. Mahalo ne mea'i pe he Feitu'u na na'a ku faitā mai 'i he 'api ko eni 'i Fākakai. Ka ko e tānaki pe 'Eiki Sea fakamālō atu ma'u e faingamālie.

'Eiki Sea: Kātaki pe 'Eiki Minisitā ko e hū ai pe 'a Tongatapu 10 na'a 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke lava 'o tali mai kia nautolu.

Fehu'ia ha fokotu'utu'u ngaue Pule'anga ke fokotu'u ha tāmāte afi 'i Kolonga he 'oku fu'u fiema'u eni

Kapelieli Lanumata: Fakamālō atu 'Eiki Sea e ma'u faingamālie. Ko e ki'i fehu'i pe ki he Palēmia he lolotonga e talanoa ki he 'isiu ko eni, pe 'oku 'i ai nai ha fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga he kaha'u vave mai. Ko e fakakaukau ko ē ki he tu'u 'a e polisi pea mo e tāmāte afi ko ena na'e tu'u 'i Ha'asini fakafiefia 'aupito pea mahino 'a e ola lelei 'o e fakahoko fatongia ko ia. Ko e tu'u faka-*statistic* ko ē 'a Tongatapu 10 'oku 'i he toko 7400 tupu, mei Nukuleka ki Niutōua 'oku meimei tokolahi ange nautolu he *population* ko ē 'o 'Eua. Pe 'oku 'i ai nai ha fokotu'utu'u ngāue 'a e 'Eiki Palēmia ke ai ha tāmāte afi mo ha 'apitanga polisi 'e tu'u 'i he tofi'a 'o Nōpele Nuku 'i Kolonga he 'oku fu'u fiema'u 'aupito ia mālō 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i tokoni atu pe mu'a ki he 'isiu ko eni. Sea ko e faingata'a'ia'anga eni pea ko e tu'unga fakamā eni 'oku a'u ki ai 'etau Fale Alea. Ke tau takitaha o mai 'o kole ki hono vāhenga. Ko e 'uhinga ia Sea 'oku 'ohake e 'isiu.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Sea kau e Fakafofonga ko eni 'a Ha'apai 13 he fakamā lahi 'ene fakafofonga'i hono vāhenga.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e ̄ mai ai pe ‘o kole hangē ha me’a ‘enau kuí ‘oku ̄ mai ‘o kole tukuhau. Ko e tukuhau ko e me’a ‘a e fonua.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku ...Sea.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea. Sea kapau ‘oku ke me’a ke pukepuke e melino he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Ko e *Forum* mo e sipoti.

'Eiki Sea: Ha'apai 13

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘ū me’a ia ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ia ki he ...

<003>

Taimi: 1605-1610

Paula Piveni Piukala: ... ‘uhinga ia ki he kakai e fonua mo e tukuhau.

'Eiki Sea: Tongatapu 7, Tongatapu 7 me’a hifo ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Ko u ‘ohake ‘e Sea ..

'Eiki Palēmia: Mahalo ‘oku ‘ikai ke mahu’inga’ia ‘a Tongatapu 7 ka ‘oku ...

Paula Piveni Piukala : ‘E Ha'apai 13 pehē tokua ke tau poupou’i e Palēmia he ko e ...

'Eiki Sea: Me’a hifo ki lalo Tongatapu 7. Tongatapu 7 te u ui tu’o fiha ho hingoa kimu’a pea ke toki talangofua mai. ‘Oku toe ‘etau fakataha ‘aho ‘e 4 he uike ni malava pē ke faka'atā koe mei he’etau ngaahi taimi ngāue.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku tokanga ..(*mate maika*)...

'Eiki Sea: 7, 7 me’a ki lalo ‘osi mahino pē ho’o poini ‘a koe 7. Me’a mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’ú na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni, pea pehē foki ki hoku tokoua ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ‘oku ne taukave’i. Sea kuo vahevahe he lao faka-*constituency* ‘a Tonga ni kotoa. Ko u kole fakamolemole atu kapau ko u lele mai pē ‘o taukave’i ‘a e ki’i vāhenga na’e ui au ki ai. Ka ‘oku ou tui 'Eiki Sea ko ‘eku totonu eni faka-Konisitūtone pea kapau ‘oku hala ia ka ko e me’a eni he fekau mai ‘e hoku kāingá ‘alu ‘o fai homau lotó mo ha me’a ke fakafeau’aki ‘emau ngaahi fiema’u.

'Eiki Sea kole fakamolemole atu kapau ‘oku hala pea kapau ‘oku ‘ikai lelei e fakafōtungā atu, ko e ngata’angá ia. ‘E Tongatapu 7 ko u ‘ofa atu kia koe ‘ikai ke ‘i ai haku loto kia koe. Mālō ‘aupito.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a atu Sea fakamolemole. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, 'e Sea 'oku ai 'a e me'a 'oku ou ongo'i he 'aho ni Sea 'i he Fale Alea 'o Tonga. Ko hono mo'oní 'Eiki Sea 'oku totonu ke mahino ki he Pule'anga 'o e 'ahó honau fatongia. 'Oku 'ikai ko ha toe me'a ke ō mai 'o *detail* ke pehē. Ko u kole ki he Pule'anga mou fakahoko homou fatongiá ke a'u ki he kakai e fonua. Ko e taimi ia 'oku tau fakalūkufua au 'Eiki Sea 'etau *approach* 'a e fonua ko ení. 'Oku ou manavasi'i 'Eiki Sea 'i hono 'oatu 'a e ngaahi me'a ko ia hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 7. 'Oku 'ikai ke u loto 'Eiki Sea ke tau toe foki ke tau fakafoki e Fale ni 'Eiki Sea ki he me'a na'a tau anga ki ai mei mu'a. Ko 'eku ki he Fale ni pea u ...

Veivosa Taka: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu. Sea ko 'eku fakatonutonu atu 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e pehē 'oku tau fakafoki 'a e Fale ni ki ha fā'ahinga feitu'u. Ko e 'uhinga ia na'e 'omi ai 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea 'a e faingamālie ke mau lele atu 'o talanoa mo homau kāinga ko e hā 'enua fiema'ú pea mau lele mai 'o lipooti he Fale ni. Ko e 'uhinga ia Sea 'oku ou 'ohake ai 'a e ngaahi me'a ko eni..

'Eiki Sea: Ha'apai 13 'osi mahino e poini ko ia.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tatau pē mo ho'o fakamalanga Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Ko e poini 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku pehé ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga 'osi mahino e me'a e me'a 'oku ke me'a mai ki ai.

Mo'ale Finau: 'Io 'oku 'ikai ke u 'uhinga au 'Eiki Sea ke tapu 'a 'ete tala 'oku ai e Fale...

'Eiki Sea: Ha'apai 12 fanongo mai. 'Oku 'osi mahino 'a e me'a ko ena 'oku ke fakamalanga mai ki ai, faingamālie te u tuku ki he 'Eiki Minisitā ke 'omai ha'ane tali. Ko ho'omou kolé pea 'omai e tali mei he Pule'anga. Te u tuku e faingamālie ki he ongo tafā'aki ke 'omai ha le'o.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'ú na Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale. Sea kātaki fakamolemole pē 'oku 'ikai ko ha'aku tali eni 'a'aku. Ko 'eku tu'u pē 'aku 'o kole fakamolemole atu ki he Feitu'ú na, kole fakamolemole ki he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u 'i he tali fehu'i na'e fakahoko. Pea 'oku ou ongo'i lahi 'oku tautea hoku loto Sea ka 'oku ou tali lelei pē 'e au ia 'a e me'a 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Nōpelé pea 'oku fai e ngāue ki ai 'a e Potungāue. Ka 'oku ou fakamolemole atu Sea 'a e, na'a 'oku ngali fakamatatu'a 'a e fakafōtunga 'oku fakahoko he efiāfi ni. Mālō 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Sea 'ai mu'a ke faka'osi atu mu'a 'eku fakahoha'a Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'osi eni 'etau taimi ko eni 'oku tā e fafangu ko e 4:00 eni.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko 'eku ki'i kole atu Sea fakamolemole.

Mo'ale Finau: Sea ha ki'i miniti pē 'e 1 fakamolemole, miniti pē 'e 1.

'Eiki Sea: Miniti 'e 1 Ha'apai, toki faka'osi mai e 'Eiki Nōpele pea tau kelesi.

Mo'ale Finau: Sea ko e poini 'a e motu'a ni 'oku pehé ni. Mole-ke-mama'o ke kovi ha'ate talatala ha'ate fa'ahinga palopalema hoto vāhenga. Ko e poini 'oku 'ohake 'e he motu'a ni 'Eiki Sea ke fai mo tau 'unu ki ai, ke fakahoko 'e he Pule'angá honau fatongia kuo lisi 'i he patiseti he 'oku kau ai pē ai 'a e vela, kau ai 'a e pasi *public* pasi, 'oku kau ai e ngaahi me'a ko ia 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e ki'i fehu'i Fakafofonga ē. Tu'o 2 eni ho'o 'ohake e me'a ko ia. 'E anga fēfē 'ilo 'e he Pule'anga 'oku vela ha 'api kapau 'oku nofo e Pule'anga hono fatongia ko e toki mea'i pē eni 'e he Pule'anga mei he Fakafofonga fika 13 'a e velá.

Mo'ale Finau: Na'a ku 'osi fakahoha'a atu 'Eiki Sea 'e 'ikai ke u ta'ofi 'a e lipooti ko ē. Ko e poini 'oku ou 'oatu ke tau anga ki aí ..

Lord Tu'ilakepa: Pea ko ena 'oku fai ki ai e ngāue ka tau hoko atu.

Mo'ale Finau: Na'e 'i ai 'Eiki Sea e ki'i vela 'i Holopeka, na'e te'eki ai ke u hanga 'e au 'o talatala heni e ki'i vela ko ia.

'Eiki Palēmia: Ki'i Fakatonutonu atu

Mo'ale Finau: Na'a ku hanga pē 'e au ia 'o tokoni'i 'a e ki'i vela ko eni talamai 'e he motu'a...

<004>

Taimi: 1610-1615

Mo'ale Finau: ... vela 'ene misinifō vela mo 'ene sitou pea mau ō pē 'o fakataha ki ai. Pea ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu pē ia Sea.

Mo'ale Finau: 'Osi kumi 'ene misinifō mo 'ene ki'i sitou 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: 'Oku fakataua pē ki he ...

Mo'ale Finau: 'O 'ave.

'Eiki Palēmia: Ki he me'a 'anenai ko ē 'a Ha'apai 13 ko e 'uhinga ia 'etau ō ki he, ki he'etau kakai ko ē na'a tau fakafofonga'i ke 'omai 'enau me'a 'oku nau tokanga ki ai pea tau ō mai 'o fakahoko mai ki he Fale. Pea te tau ōmai pē tautolu 'o fakalongolongo pē? Ko e 'uhinga ia 'etau ō mai 'o mai 'etau lipooti. 'Oku ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu e Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oku kehe ia?

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia e fiema'u ke 'omai 'a 'enau ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki Fale ni ko e silini ko eni ne nau ō 'o *bid* 'aki e sipoti na'e mei totongi 'aki ia 'a e me'a ko ē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e silini ko eni na'e vahe vaeua miliona he *National Reserve Bank*.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a ia na'e mei tokoni he me'a ko ē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ke 'omai e me'a ki Fale ni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7 me'a hifo ki lalo. 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku 'ikai ke u tali e fakatonutonu kuo tau tu'atami tautolu he taimi ni nau 'osi ui e taimi ko e 4:00 ko u kole atu tau tuku 'aki e kelesi ka tau toki hoko atu 'apongipongi. Mou me'a hake.

Kelesi

(Fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<005>